

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**TÜRK DEVLET ANLAYIŞINI BİÇİMLENDİREN TEMEL
UNSURLAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMET YESEVİ BAYRAKTAR

BALIKESİR, 2023

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

TÜRK DEVLET ANLAYIŞINI BİÇİMLENDİREN TEMEL
UNSURLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMET YESEVİ BAYRAKTAR

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. ŞENİZ ANBARLI BOZATAY

BALIKESİR, 2023

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda 202112533009 numaralı Ahmet Yesevi BAYRAKTAR 'ın hazırladığı TÜRK DEVLET ANLAYIŞINI BİÇİMLENDİREN TEMEL UNSURLAR konulu YÜKSEKLİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 12.12.2023 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/OY ÇOKLUĞU ile karar verilmiştir

Üye (Başkan) Doç. Dr. Selami ERDOĞAN

İmza

Üye (Danışman) Prof. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY

İmza

Üye Doç. Dr. Tahsin GÜLER

İmza

Enstitü Onayı

ETİK BEYAN

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

.....

İmza

Ahmet Yesevi BAYRAKTAR

ÖNSÖZ

Türk devletleri, tarih boyunca Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere üç farklı kıtada, farklı zamanlarda ve farklı bölgelerde ortaya çıkmış ve yaklaşık 3000 yıl boyunca tamamen farklı etnik unsurlara hükmetmiştir.

Milattan önceki dönemde Asya bozkırlarını incelediğimizde Türklerin birçok kavimden oluşan büyük bir millet kurduğunu görmekteyiz. Bu bilgiler Çin kaynakları, yazıtlar ve seyahatnamelerdeki gözlemlerden elde edilmiştir. Türkler uzun yıllardan beri var olan ve tarihe iz bırakmış bir millettir. Yerli ve yabancı pek çok araştırmacı Türk milletinin ortaya çıkışı, yaşadığı coğrafya, sosyal ve kültürel özellikleriyle ilgilenmiş ve bu doğrultuda birçok çalışma yürütmüştür. Bu durum çok eski bir kökene ve tarihe sahip olan Türklerin temel özelliklerini gözler önüne sermiştir. Günümüzün "Türk" algısı, Türklerin varoluşundan bu yana sahip olduğu özellikler ve yaşadıkları coğrafyanın etkisiyle şekillenmektedir. Türkler millet olarak varlıklarını ortaya koymaya başladıkları andan itibaren Türk milletinin vazgeçilmez unsurları olarak "ülke, halk, töre, cihan hâkimiyeti ve kut anlayışı" kavramları dikkati çekmiştir.

Bu çalışmanın yapılmasında, beni teşvik edip tez konumu belirlememde ve yazma sürecimde devamlı desteğini gördüğüm danışmanım Prof. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY'a teşekkürlerimi sunarım. Yüksek Lisans eğitimimi almam hususunda beni cesaretlendiren kıymetli babam Prof. Dr. Bülent BAYRAKTAR'a teşekkür ederim. Tezimi yazarken bana yol gösterici desteğini esirgemeyen doktora öğrencisi ablam Necla Kübra GÜNDÜZ'e teşekkür ederim.

Tez yazma sürecim boyunca manevi olarak her zaman yanımda hissettiğim annem Lütfiye BAYRAKTAR 'a, TÜBİTAK Gıda Enstitüsünde uzman araştırmacı olan ablam Dr. Fahriye Şeyma ÖZCAN'a, bana olumlu tavsiyelerde bulunan Doç. Dr. Ömer Faruk BİÇEN'e ve sempatik davranışlarıyla moral kaynağım olan yeğenlerim Zeynep Saliha, Mustafa Naim, Aybüke Fatıma, Ömer Sami ile Hatice Betül'e teşekkürlerimi sunarım.

BALIKESİR, 2023

AHMET YESEVİ BAYRAKTAR

ÖZET

TÜRK DEVLET ANLAYIŞINI BİÇİMLENDİREN TEMEL UNSURLAR

BAYRAKTAR, Ahmet Yesevi

Yüksek Lisans, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY

2023, 105 Sayfa

Tarih sahnesine çıktığı zamandan itibaren Türkler, pek çok araştırmaya konu olmuş, köklü bir geçmişe ve kültüre sahip olmanın verdiği misyonla, diğer milletlerin dikkatini çekmiştir. “Töre, inanç, yönetim anlayışı” gibi unsurlar Türklerde devlet anlayışını tanımlayan temel yapı taşları olmuştur. Türk adının ilk kez geçtiği dönemlerden itibaren pek çok ülke; böylesine savaşçı, adil, inanç özgürlüğüne duyarlı, merhametli ve saygılı bir milletin nasıl var olduğuna dair sebepleri bulmak için tarihi belgeleri ortaya koymuşlardır. Türklerin yönetim anlayışları yanında sosyal yaşam konusunda da izler taşıyan kitabeler aracılığıyla bugüne kadar pek çok belge ortaya konmuştur. Dolayısıyla Türk Devlet tecrübesi, Yunan, Bizans, Roma uygarlıklarının, Çinli, İranlı ve Rus araştırmacıların özellikle ilgi odağı olmuştur.

Tezde; Türklerin kökeni, isminin manası, tarih sahnesine çıkışları, hükümdarların sahip olması gereken özellikleri, dini inanışları, ekonomik faaliyetleri, askeri yapısı ve devlet kavramı irdelenmiş, Türk devlet anlayışını biçimlendiren temel unsurlar bakımından değerlendirmeler yapılmıştır. Amaç, Türklerin var olduğu tarihten İslamiyet’i kabul ettikleri tarihe kadar olan süreci incelemek ve kırk asırlık tarihe sahip olan Türklerin yönetim anlayışının, Türkiye Cumhuriyeti dahil olmak üzere miras olduğunu göstermektir. Çalışmada derleme yöntemi kullanılmıştır. Sonuç olarak Türklerin; buldukları coğrafyayı ve komşu ülkeleri, kültürel, sosyal ve askeri anlamda etkiledikleri görülmüş, inançlarını ve yeteneklerini yönetim anlayışlarında sergiledikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Töre, Devlet, Kut, Hakimiyet, Toy.

ABSTRACT

BASIC ELEMENTS THAT SHAPED THE TURKISH STATE UNDERSTANDING

BAYRAKTAR, Ahmet Yesevi

Master Thesis, Department of Political Science and Public Administration

Advisor: Prof. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY

2023, 105 Pages

Since their emergence on the stage of history, Turks have been the subject of many studies and have attracted the attention of other nations with the mission of having a deep-rooted history and culture. Elements such as "customs, beliefs, understanding of management" have become the basic building blocks that define the understanding of state in Turks. Since the times when the name Turk was first mentioned, many countries; They have produced historical documents to find the reasons why such a warrior, just, sensitive to freedom of belief, compassionate and respectful nation came into existence. Many documents have been revealed so far through inscriptions that bear traces of the social life as well as the management understanding of the Turks. Therefore, the Turkish State experience has been the focus of particular attention of Greek, Byzantine, Roman civilizations, Chinese, Iranian and Russian researchers.

In the thesis; The origin of the Turks, the meaning of their name, their emergence on the stage of history, the characteristics that rulers should have, their religious beliefs, economic activities, military structure and the concept of the state were examined, and evaluations were made in terms of the basic elements that shaped the understanding of the Turkish state. The aim is to examine the process from the date of existence of the Turks to the date they accepted Islam and to show that the management approach of the Turks, which has a history of forty centuries, is a legacy, including the Republic of Turkey. Compilation method was used in the study. As a result, Turks; It has been observed that they influenced the geography and neighboring countries in which they lived, both in cultural, social life and

military terms, and it was determined that they blended their beliefs and characteristics in their management approach.

Keywords: Custom, State, Blessed, Sovereignty, Assembly

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Problemi.....	2
1.2. Araştırmanın Amacı.....	2
1.3. Araştırmanın Önemi.....	3
1.4. Araştırmanın Varsayımları.....	3
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	3
1.6. Tanımlar.....	4
2. İLGİLİ ALANYAZIN	5
2.1. Kuramsal Çerçeve.....	5
2.2. İlgili Araştırmalar.....	5
3. YÖNTEM	8
3.1. Araştırmanın Modeli.....	8
3.2. Evren ve Örneklem	8
3.3. Veri Toplama Araçları ve Teknikleri.....	8
3.4. Verilerin Toplama Süreci.....	8
3.5. Verilerin Analizi	9
4. BULGULAR VE YORUMLAR.....	10
4.1. Türk İsminin Anlamı.....	10
4.2. Türk Yurdu.....	13
4.3. Türklerin Tarih Sahnesine Çıkışı	16
4.4. Türklerde Devletin Kaynakları e İlkeleri	35
4.4.1. Türklerde Devletin Kaynakları	21
4.4.1.1. Bozkır Kültürü	21
4.4.1.2. Sosyal Yapı	24
4.4.1.3. İnanç ve Ahlaki Yapı	27
4.4.1.4. Türklerde Ekonomik Yapı	30
4.4.1.4.1. Besicilik	30

4.4.1.4.2. Tarım.....	31
4.4.1.4.3. El Sanatları.....	32
4.4.1.4.4. Beslenme.....	33
4.4.1.4.5. Ticaret.....	33
4.4.1.5 Yazılı Kaynaklar.....	35
4.4.1.5.1. Destanlar.....	35
4.4.1.5.2. Yazıtlar.....	38
4.4.1.5.2.1. Orhun Yazıtları.....	38
4.4.1.5.2.2. Yenisey Yazıtları.....	39
4.4.1.5.2.3. Ongin Yazıtı.....	39
4.4.1.5.3. Devlet Yönetimini Ele Alan Diğer Eserler.....	40
4.4.1.5.3.1. Kutadgu Bilig.....	40
4.4.1.5.3.2. Nasihatü'l- Mülük.....	41
4.4.1.5.3.3. El- Ahkâm-Üs Sultaniyye.....	42
4.4.1.5.3.4. Siyasetname.....	43
4.4.2. Türk Devletinin İlkeleri.....	45
4.4.2.1. Adalet.....	45
4.4.2.2. Sınıfsızlık.....	46
4.4.2.3. Sosyallik.....	47
4.5. Türk Devlet Anlayışı Ve Türk Devlet Anlayışını Biçimlendiren Temel Unsurlar	50
4.5.1. Devlet Kavramı.....	50
4.5.2. Devletin Unsurları (Millet, Ülke, Egemenlik).....	53
4.5.2.1. Devletin İnsan Unsuru: Millet.....	53
4.5.2.1.1. Objektif Millet Anlayışı.....	53
4.5.2.1.2. Sübjektif Millet Anlayışı.....	54
4.5.2.2. Devletin Toprak Unsuru: Ülke.....	54
4.5.2.3. Devletin İktidar Unsuru: Egemenlik.....	55
4.5.3. Türk Devlet Yapısı.....	56
4.5.3.1. Hükümdar (Kağan).....	56
4.5.3.1.1. Hükümdara Ait Özellikler.....	58
4.5.3.1.1.1. Bilge Olmak.....	59
4.5.3.1.1.2. Akıllı ve Bilgili Olmak.....	60
4.5.3.1.1.3. Cesaretli, Kuvvetli, Kahraman Olmak.....	60
4.5.3.1.1.4. Asil Soydan Gelmek.....	61
4.5.3.1.1.5. Dürüst Olmak.....	62
4.5.3.1.1.6. Sözünde Durmak, Verdiği Sözden Dönmemek.....	62

4.5.3.1.1.7. Cömert Olmalı, Açgözlü Olmamalı	63
4.5.3.1.1.8. Alçak Gönüllü, Yumuşak Huylu ve Hâyâ Sahibi Olmak.....	64
4.5.3.1.1.9. Tedbirli Olmak.....	64
4.5.3.1.1.10. Uyanık ve Zeki Olmalı.....	65
4.5.3.1.1.11. Kararlı ve Sabırlı Olmalı.....	65
4.5.3.1.1.12. Zalim Olmamak	66
4.5.3.1.1.13. Merhametli Olmalı.....	66
4.5.3.1.1.14. Adaletli Olmak, Yalancı Olmamak.....	67
4.5.3.1.1.15. Tatlı Dilli Olmak.....	67
4.5.3.1.1.16. Kibirli Olmamak	68
4.5.3.1.1.17. Harama El Uzatmamak	68
4.5.3.1.1.18. İbadet Etmek	69
4.5.3.1.1.19. İçki İçmemek, Kumar Oynamamak, Fesattan Uzak Durmak	69
4.5.3.1.1.20. Kan Dökmek, Düşmanlık Beslememek, Kin Gütmek.....	70
4.5.3.1.1.21. Dünya Malına Değer Vermemek, Dünyaya Aldanmamak	70
4.5.3.1.1.22. Güler Yüzlü, Yakışıklı, Saçı Sakalı Düzgün ve Orta Boylu Olmak	71
4.5.3.1.2. Hükümdarın Başlıca Görev ve Sorumlulukları.....	71
4.5.3.1.2.1. Devletin Birliğini Sürdürmek ve Korumak.....	71
4.5.3.1.2.2. Barışı Sağlamak	73
4.5.3.1.2.3. Milleti İçin Hizmet Etmek	73
4.5.3.1.2.4. Halkı Düzene Sokmak ve Memleketi İdare Etmek.....	74
4.5.3.1.2.5. Adilce Hükmetmek, İyi Kanunlar Yapmak ve Halkı Korumak.....	74
4.5.3.1.2.6. Dağınık Boyları Toplamak, Nüfusu Artırmak	75
4.5.3.1.2.7. Halkı Çıplak İse Giydirmek, Aç İse Doyurmak, Halka Mal Dağıtmak.....	76
4.5.3.1.2.8. Devlet Yönetiminde Seçkin ve Sadık İdare Adamlarına Görev Vermek.....	77
4.5.3.1.2.9. Alimleri Himaye Etmek.....	77
4.5.3.1.2.10. Askeri Mutlu Etmek, Asker Toplamak	78
4.5.3.1.3. Hükümdarın Tahta Geçiş Yöntemleri	78
4.5.3.1.3.1. İrsiyet Usulü.....	79
4.5.3.1.3.2. Veliht Tayini	80
4.5.3.1.3.3. Seçim Usulü	81
4.5.3.1.3.4. Devlet Kurucusu Olarak Tahta Çıkma	82
4.5.3.2. Devlet Meclisi (Toy).....	82

4.5.3.3. Hükümet (Ayuki).....	84
4.5.3.4. Katun (Hatun)	85
4.5.3.5. Veliht (Elig- Beğ).....	86
4.5.3.6. İkili Teşkilat	86
4.5.3.7. Ordu (Sü) Teşkilatı.....	87
4.5.3.8. Adliye (Könilik) Teşkilatı.....	88
4.6. Türk Devlet Anlayışını Biçimlendiren Temel Unsurlar.....	89
4.6.1. İstiklal (Oksızlık)	90
4.6.2. Ülke (Ülüş).....	91
4.6.3. Halk (Kün)	91
4.6.4. Töre (Törü).....	92
4.6.5. Cihan Hâkimiyeti Anlayışı.....	94
4.6.6. Kut Anlayışı.....	95
5. SONUÇ ve ÖNERİLER	98
5.1. Sonuçlar	98
5.2. Öneriler	100
KAYNAKÇA	101

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
<u>Sekil 1.</u> At, kartal ve kurt sembolleri.....	23
<u>Sekil 2.</u> Orhun yazıtları.....	39
<u>Sekil 3.</u> Kutadgu Bilig'den bir kesit.....	41
<u>Sekil 4.</u> Siyasetname.....	44

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Çev.	: Çeviri
Hz.	: Hazreti
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

1. GİRİŞ

Dünyanın en eski ve en savaşçı milletlerinden olan Türkler, büyük bir tarihi ve kültürel geçmişe sahiptir. Türklerin devlet yönetiminde yaratılıştan büyük kabiliyete sahip olduğu, tarihte kurdukları devletler itibariyle dikkati çekmektedir. Dünyanın farklı coğrafyalarında yaşamış pek çok devlet kuran Türkler için en önemli kurum devlettir. Özellikle Türklerin fikirlerinin etkisi ile dünyaya hakim olma gayesiyle hareket etmeleri, iklim, coğrafya ve nüfus gibi unsurlarla yakından ilişkilidir. Bozkır yaşam tarzı, Türk siyasi kültürünün oluşmasında ve gelişmesinde çok önemli bir yer tutar. Türk devlet anlayışını biçimlendiren temel unsurları ele alacağımız tezimiz dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, genel olarak Türklerin kim olduğu konusunda açıklamalar yapılmış, tezimizin problemi, amacı, önemi, varsayımları ve sınırlılıklarından söz edilmiştir. İkinci bölümde; tezimizin kuramsal çerçevesi ve konuyla ilgili araştırmalara değinilmiştir. Üçüncü bölümde; tezimizle ilgili araştırmanın modeli, evren ve örneklem, tezimiz için veri toplama araçları ve teknikleri, bu verilerin toplanma süreci ve verilerin analizine yer verilmiştir. Dördüncü bölümde; Türk adının anlamı ve kökeni, Türk yurdu ile Türklerin tarih sahnesine çıkışı ele alınmıştır. Türklerde devletin kaynakları incelenmiş; bozkır kültürü, sosyal yapı, inanç ve ahlaki yapı, ekonomik yapı, sözlü ve yazılı kaynaklar değerlendirilmiştir. Daha sonra devletin temel ilkeleri; adalet, sınıfsızlık ve sosyallik başlıkları üzerinde durulmuştur. Türk devlet anlayışı ve Türk devlet anlayışını biçimlendiren temel unsurlarla, Türk devlet yapısı ele alınmış, hükümdar (kağan), hükümdarın tahta geçiş şekilleri, devlet meclisi, hükümet (Ayukı), hatun, veliaht (Elig- Beğ), ikili teşkilat, ordu (sü) teşkilatı, adliye (könilik) teşkilatı Türk devlet yapısı kapsamında incelenmiştir. Bozkır kültürü çevresinde ortaya çıkan Türk devletlerinin altı temel unsuru bulunmaktadır. Bunlar devletin kurucu unsuru olan İstiklal (oksızlık, bağımsızlık), devletin kurulduğu coğrafya (ülke), Türk insanı (halk), devletin yönetiminde esas alınacak hukukî kurallar (töre), cihan hakimiyeti anlayışı (egemenlik, hükümlanlık), kut anlayışıdır. Devletin tanımı da bu unsurlar dikkate

alınarak yapılmaktadır. Bu durumda “eski Türk devleti arazisi, bir araya gelmiş halkı, ortak idarî ve hukukî nizamı ile yurdu koruyan ve milleti refah, huzur ve barış içinde yaşatan bir kuruluştur” (Kafesoğlu, 1998, s. 47). Diğer bir tanıma göre ise; “devlet sınırları belirli bir toprağa sahip, boy ve boy birliklerinin bir araya gelmesiyle halkı oluşmuş, belirli idarî ve hukukî nizamı ve mensubu olan insanların hür ve bağımsız olarak varlığını sürdürdüğü siyasi bir kuruluştur” diyebiliriz. (Durmuş, 2017, s. 27).

Türklerin tarihte ilk ortaya çıktıkları yer olan Türkistan coğrafyası, ilk Türk devletlerinin de kurulduğu sahadır. Geçmişten geleceğe uzanan bu dinamik bütünlüğün temel bağlantı noktaları onların ana yurttan itibaren tarihte yayıldıkları sahalara taşıdıkları kültürleriyle ön plana çıkmaktadır.

1.1. Araştırmanın Problemi

Türk devlet anlayışını tanımlayarak; Türklerde devletin kaynakları, devletin temel ilkeleri, devlet kavramı, devletin unsurları, Türk devlet yapısı açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, Türk devlet anlayışını biçimlendiren temel unsurlardan; İstiklal, ülke, halk, töre, cihan hâkimiyeti ve kut anlayışı irdelenmiştir.

Bu konuda yapılan alan yazın araştırmasında, yüksek lisans ve doktora tezleri, süreli yayınlar, kitaplar, makaleler ve bildirimler bulunmakta ise de bu konuda yapılan çalışmaların yeterli olmadığı düşünülmektedir. Bu da araştırmayla ilgili diğer bir problem olarak görülebilir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın temel amacı; Türk devlet anlayışını ortaya koymak, devlet anlayışını biçimlendiren ana unsurları göstermektir. Bu amaçlar doğrultusunda Türklerde; bozkır kültürü, sosyal yapı, inanç ve ahlaki yapı, ekonomik yapı, besicilik, tarım, el sanatları, beslenme ve ticaret gibi kaynakları, yazılı kaynakları ve adalet, sınıfsızlık ve sosyallik gibi devletin ilkelerini tanıma doğrultusundaki sorulara cevap aramak, Türk devlet anlayışını biçimlendiren temel unsurları tanımaya çalışmaktır.

1.3. Araştırmanın Önemi

Tezde Türk devlet anlayışını biçimlendiren temel unsurların incelenmiş olmasının yanında Türk ismini ve milletin özelliklerini bütün eski kavimlerin tanımış olması ve birçok belgede bu tanımların yer alması önemlidir. Belirtilen bu kavimlerin kendi tarihlerini anlatırken dahi Türk ismini değerlendirmek durumunda kalmışlardır. Tezde Türk Devlet Anlayışı incelenirken; Orhun, Yenisey ve Ongin Yazıtları, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig ve ünlü Selçuklu veziri büyük devlet adamı Nizamü'l-mülk'ün Siyasetnamesi gibi eserlerden faydalanılmıştır. Türk milletin savaşçı kimliğinin yanında; inanışları, sanata olan yatkınlıkları ve ekonomik anlamda literatüre sağladıkları katkılardan bahsedilmiştir.

1.4. Araştırmanın Varsayımları

- Orhun Yazıtları, Kutadgu Bilig ve Siyasetname gibi güçlü kaynaklar Türklerin yönetim anlayışlarına yön vermiştir.
- Erdem, Türk devlet anlayışında iktidar olmanın önemli bir şartıdır.
- Eski Türklerde devleti yönetenler, kendilerini uluhiyetle tanımlamamıştır.
- Türk devlet anlayışında adalet, en önemli ilkelerdendir.
- Eski Türklerde, devlet yönetiminde katunlar yönetimde söz sahibidirler.

1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmanın, veri kaynağı kurumsal çerçeve gibi sınırlılıkları bulunmaktadır. Yapılan araştırma doğrultusunda elimizdeki verilerin çok detaylı olmaması araştırmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Bu sınırlılıklar; yazıtlar, destanlar ve devlet anlayışı ile ilgili diğer kaynakların genel Türk tarihi göz önüne alındığında çok yeterli olmamasıyla ilgilidir. Bu çalışma kuramsal çerçeve açısından ulaşılabilen alan yazınla sınırlıdır.

1.6. Tanımlar

Siyasetname: Nizamü'lmülk'ün en önemli eseridir, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a yöneticilik sanatına ilişkin bilgiler vermek amacıyla kaleme alınmış bir eserdir.

Adalet: Kelime anlamı; eşit olmak, eşit kılmak, denklik, denge, doğru davranmak, hakka göre hüküm vermek olan adalet, bir şeyi yerli yerince yapmak veya herkese ve her şeye hak ettiği şekilde davranmak demektir.

Irsiyet: Ana babadan, akrabâdan geçme, bir kimsede âileden gelen bedenî ve rûhî bir niteliğin görülmesi durumu, kalıtım, soya çekim.

Ayuki (hükümet): Eski Türk devletlerinde hükümetin adı biçiminde öne çıkar. Devlet ile ilgili yönetim ve kararların alınması ve bu kararların uygulanması noktasında, devlet yetkililerin bulunduğu bakanlar kurulu olarak da bilinir.

Töre: Bir toplumda ahlak, gelenek, görenek ve ortaklaşa alışkanlıklarca belirlenmiş, benimsenmiş davranışların ve yaşama biçimlerinin, öteden beri uyula gelen toplumsal kuralların, şu ya da bu konuda tutula gelen yolların tümüdür.

Kut: Eski Türk devlet yönetimi geleneğinde Kut anlayışının yeri oldukça önemlidir. Sözlük anlamına bakıldığında farklı tanımlar görülebilir. Bilinen en eski ve yaygın tanımı ise Eski Türklerde ülkeyi yönetme yetkisidir. Bu yetkinin de Tanrı tarafından verildiğine inanılır.

Cihan hâkimiyeti: Türk devlet ve hâkimiyet mefhumunun temelinde, cihânşûmûl, yani bütün cihanı içine alan bir devlet fikri bulunur. Türk devletinin esas amacı, "Dört bulung", yani dünyanın dört köşesi üzerinde Türklerin kutsal hâkimiyetini sağlamak ve "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" her tarafa Türk adaletini yaymaktır.

2. İLGİLİ ALANYAZIN

2.1. Kuramsal Çerçeve

Kadim Türk milletinin tarih sahnesine nasıl çıktığı, var olduğu ve hüküm sürdüğü coğrafya ile isminin anlamı bu bölümün başlıca araştırma konusudur. Tezin bu bölümünde dünya tarihinde geçmişi en köklü milletlerden olan Türk Milletinin varlığını sürdürdüğü coğrafya ve tarih sahnesine nasıl çıktıkları konusunda değerlendirmeler yapılacaktır.

Türklerde bozkır kültürü ele alınmış, sosyal yapı incelenmiş, inanç ve ahlaki durumları değerlendirilmiştir. Türklerde ekonomik yapı araştırılırken besicilik, tarım, el sanatları, ticaret gibi konulardan söz edilmiştir.

Türklerin milli kaynağını oluşturan destanlardan sonra yazıtlar önemli veriler sunmaktadır. Türk devletinin adalet, sınıfsızlık, sosyallik ilkeleri devletin temel ilkeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Temel unsurlara değinecek olursak devlet kavramı ile millet, ülke, egemenlik unsurları açıklanmıştır. Devletin yapısında hükümdar ile hükümdara ait özellikler belirtilmiş, görev ve sorumlulukları anlatılmıştır. Devlet meclisi, hükümet, katun, veliaht, ordu, adliye teşkilatı gibi yapılar belirtilmiştir.

2.2. İlgili Araştırmalar

Türk Devlet anlayışını biçimlendiren temel unsurlarla ilgili yüksek lisans tezleri, makaleler, süreli yayınlar, dergiler, sempozyum ve kongre bildirileri, kitaplar gibi çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalarda Türk Devlet anlayışı geniş bir çerçevede anlatılmaya çalışılmıştır. Bu alanda yapılan faaliyetlere katkı sağlaması bakımından araştırma yapılması ihtiyacı duyulmuştur.

İlhami Durmuş'un 2017 yılında "Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı" makalesi, Demokaan Demirel tarafından 2017 yılında yazılan "Eski Türklerde Devlet Sisteminin Mutlak Monarşik Modelden Ayrılan Yönleri" isimli makalesi, Yıldız Deveci Bozkuş tarafından 2022 yılında yazılan "İslamiyet Öncesi Dönemde Türk Kültür ve Uygarlığına Genel Bir Bakış" makalesi, Fatma Aysel Dıngıl tarafından 2012 yılında yazılan "İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddi Unsurlar" isimli yüksek lisans tezi, Abdülkadir Donuk tarafından 1978 yılında hazırlanan "Eski Türklerde Devlet ve Teşkilatı" isimli doktora tezi, Eda Durmuş'un 2020 yılında yaptığı "Eski Türklerde Askeri Yapı" isimli makalesi, Ziya Gökalp'in 1976 basımı "Türk Medeniyeti Tarihi" kitabından faydalanılabilir.

İbrahim Kafesoğlu'nun 1998 basımı "Türk Milli Kültürü" isimli kitabı, Yusuf Has Hacıp'in 1991 yılı basımı "Kutadgu Bilig" isimli kitabı, Engin Güngör'ün 2020 yılında hazırladığı "Bozkır Türk Kültüründe Metal'in Yeri ve Önemi" isimli doktora tezi, Adnan Güney'in "Türk Siyasal Kültüründe Devlet Anlayışı" isimli yüksek lisans tezi, İsmail Göktürk'ün 2020 yılında yayınladığı "Temel Kaynaklardan Hareketle Türk Devlet Geleneğinde Meşruluğun Dayanakları" isimli makalesi, Abdülkadir İlgen'in 2005 yılında yayınlanan "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı" isimli konferans metni, Salim Koca'nın 2002 yılında basılan "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat" isimli ansiklopedi metni, Kürşat Koçak'ın 2011 yılında yayınlanan "İslamiyetten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri" isimli makalesi, Şeniz Anbarlı Bozatay'ın 2019 yılında yayınlanan "Eski Türk Devlet Anlayışında İktidar ve Hakimiyet" kitabından yararlanılabilir.

Kübra Aytan'ın 2021 yılında yazılan "11. ve 13. yüzyıllar Arasında Yazılmış Siyasetnamelerde Hükümdarın Egemenliği ve Din, Devlet İlişkisi" isimli yüksek lisans tezi, Tuncer Baykara'nın 2001 yılında hazırladığı "Türk Kültür Tarihine Bakışlar" isimli kitabı, Hasan Hüseyin Bayrakçı'nın 2001 yılında yazdığı "Yönetenlerin Yönetimi" isimli yüksek lisans tezi, Kadir Canatan'ın 2014 yılında hazırladığı "İslam, Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği" kitabı, Abdulhaluk Mehmet Çay'ın 2009 yılında hazırladığı "Türk Tarihi ve Kültürü Türk Coğrafyası" projesi, Oktay Berber'in 2020 yılında yayınladığı "Türklerde Devlet Anlayışı ve İlk Türk Devletleri" kitabı, Neşet Çağatay'ın 1996 yılında yazdığı "Türklerin Tarihteki Yeri ve Milli Özellikleri" makalesi, Şeniz Anbarlı Bozatay ve Yunus Güler 'in 2017

yılında yazılan “Türk Siyasal Kültürü ve Sembol İlişkisi Üzerine” makalesi, Yaşar Bedirhan’ın 2019 yılında yayınladığı “İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü” kitabı, Akıncan Çakırlar’ın 2019 yılında hazırladığı “Türklerde Adalet, İnsan Hakları ve Hukukun Üstünlüğü Üzerine” bitirme tezi, Hasan Acar’ın 2019 yılında yayınlanan “Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın” makalesi, Tuncay Açık’ın 2016 yılında hazırladığı “Kutadgu Bilig’de Devlet Yönetimi” isimli yüksek lisans tezi, Kaşgarlı Mahmud’un 1992 yılında basılmış olan “Divan-ü Lugat-it Türk” isimli kitabı, Aybars Pamir’in 2022 yılında yazdığı “Eski Orta Asya Türk Kamu Hukukunda Kağanların Görev ve Sorumlulukları” makalesi, Gözde Tekin’in 2020 yılında yazdığı “Türk Devlet Geleneğinde Yönetim Anlayışı ve Teşkilat Yapısındaki Dönüşümün İncelenmesi” yüksek lisans tezi, Yusuf Cem Şencan’ın 2017 yılında hazırladığı “İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği” isimli yüksek lisans tezi, Kürşat Yıldırım’ın 2022 yılında yazdığı “Eski Türk Devletlerinde Katun/ Hatun Üzerine” makalesi çalışmayla ilgili kaynaklardan olmuştur.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Tezde, problem ile ilgili literatür araştırması yapılmış, basılı kitaplara, elektronik kaynaklara ulaşılmış, makaleler ve dergi yazıları incelenmiş, okumalar yapılmıştır. Elde edilen bilgiler düzenlenerek çalışma için bir sistematik oluşturulmaya çalışılmıştır.

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni Türk Devlet Anlayışıdır. Örneklemi ise bu anlayışı biçimlendiren temel unsurlar olarak değerlendirilmiştir.

3.3. Veri Toplama Araçları ve Teknikleri

Çalışmada nitel veri toplama tekniklerinden olan metin analizi ve doküman kayıt incelemeden faydalanılmıştır.

3.4. Verilerin Toplama Süreci

Çalışmanın verilerini toplama süreci, araştırma problemi ile ilgili literatür taraması yapılarak kitap, makale ve dergi yazılarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Temin edilen kaynaklardan kitap, makale ve dergi okumaları yapılmış, internetten de yararlanılmıştır.

3.5. Verilerin Analizi

Araştırmada veriler derleme yöntemi ile toplanmış olup, özellikle tarihi kayıtlar incelenmiş, bilgisayar ortamına “Microsoft Word 2010” sürümüyle aktarılmıştır. Türk Devlet anlayışını biçimlendiren unsurların geçmişten bugüne kaybedilmediğı kanısına varılmıştır.

4. BULGULAR VE YORUMLAR

4.1. Türk İsmi'nin Anlamı

Milattan önceki dönemlerden başlamak suretiyle geniş bir coğrafyaya yayılarak benliklerini idame ettiren Türkler, tarihi kayıtlara göre çeşitli isimlerle adlandırılmışlardır. Ön Asya'da Sümerler, Subarlar, Kutlar, Elamlar, Kaslar, Hurriler, Hattiler ve Urartuların isimleri, Türkler veya Türk kültürü ile ilişkili olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Aynı şekilde; Etrüskler, Kimmerler, Sakalar (İskitler), Siraklar, Hunlar ve Sabarlar isimleri de Türk kültür çerçevesinde değerlendirilmiştir. Türk isminin kullanımından sonra; Bulgarlar, Türkişler, Peçenekler, Hazarlar, Oğuzlar, Karluklar, Kimekler, Kıpçaklar, Yakutlar (Saha/Saka), Uygurlar' da aynı şekilde değerlendirilebilir. Tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar; Kazak, Uygur, Yakut (Saka), Kırgız isimleri değişiklik göstermeden bugüne dek gelmiştir (Durmuş, 2017, s. 38).

Dünyanın bilinen en eski kavimlerinden olan Türkler, dört bin yıla yakın tarihi geçmişe sahiptir. Türkler bu süreçte; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında hayat bulmuş ve bu coğrafyalarda devletler kurmuş, dünyanın en köklü kavmi olarak kabul görmektedir (Deveci Bozkuş, 2022, s. 338).

Türk isminin ilk kez; nerede, nasıl, hatta hangi kaynaklar içerisinde kullanıldığı hususu tarihçilerde ve farklı disiplinlerdeki bilim adamlarında araştırma azmi doğurmuştur. Türk isminin, kullanımı ve anlamı hakkında farklı teoriler üretilmiş ve tartışmalara sebebiyet vermiştir (Şahin, 2018, s. 516).

Farklı Türk boylarının dillerinin önemli bir kısmının doğrudan Türkçe olması dikkat çekmiştir. Ancak, kavim olarak Türk isminin kullanılmadığı görülmüştür. Türk ismine ilk olarak, Göktürk dönemindeki millî kaynaklarda rastlanılmıştır. Köl Tigin, Köl İç Çor, Bilge Tonyukuk, Ongin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Türk ismine

rastlanılmaktadır. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında bulunan “Türük” ifadesinin çift heceli olduğu ve bu ifadenin Bilge Tonyukuk, Ongin ve Köl İç Çor Yazıtlarında; “Türk” şeklinde tek heceli olarak yazıldığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla milli kaynaklar göz önüne alındığında; Türk, Türük isminin kullanımı, Göktürk dönemi ile başlamış ve sonraki dönemlerde aralıksız olarak devam etmiştir. Türk tarihini ve kültürünü inceleyen bilim adamları isimleri "T" ile başlayan boylarla, Türk kimliği ve Türk sözcüğü arasında bir bağlantı olabileceğini belirtmişlerdir (Durmuş, 2017, s. 38).

İlk olarak, Çin kaynaklarında sözü edilen “Tu-kue” ismi dikkat çekmiştir. Çünkü Çinliler, Türkler için bu ismi kullanmışlardır. Sözü edilen ismin, iki heceye sahip olması dolayısıyla Türk isminin çoğulu olarak ifade edilen “Türküt” ismine karşılık geleceği belirtilmiştir. Eski Türkçede de; “T” ile, birtakım sözcüklerin çoğul hale getirildiği belirtilmiştir. Bu durumda; “Türküt” sözcüğünün çoğul olduğu durumda, bu sözcüğün tekil halinin de “Türkün” olması gerekmektedir. Çokluk ya da teklik durumu bir kenara, bu isim Türkçede “Türk” ismine karşılık gelmiş ve Türklerden Çinlilere geçmiştir (Durmuş, 2017, s. 38).

Türk isminin, M.S. 6. yüzyılın ortalarında takribi 552 ve 744 yılları arasında varlık sürdüren Göktürkler tarafından kurulmuş bir devlet ile ortaya çıktığı kabul edilmiştir. Bu sebeple; Türk ismi ilk olarak 542 yılında Çin kaynaklarında görülmüştür. Bilge Tonyukuk Yazıtında 725 yılında; Köl Tigin Yazıtında 732 yılında; Bilge Kağan Yazıtında 735 yılında “Türk” adı geçmiştir. “Türk” isminin başka araştırmalarda da yer aldığı görülmüştür. Araştırmacılar; Grek kaynaklarında, “Thrak, Targita, Tyrkae” olarak, Hint kaynaklarında “Turukha, Turuşka” olarak, Ön Asya’da da çivi yazılı metinlerdeki ülke adı “Turki” olarak, Asurca çivi yazılı belgelerde de “Turukku” olarak geçtiği görülmüş, hatta Tevrat’taki “Togharına” adı ile “Türk” adı arasında bağ kurmaya çalışılmıştır (Orkun, 2004, s. 22).

Göktürk döneminde “Sui-Şu” isimli Çin kaynağında; “Tu-kie” sözcüğünün, Türkçede “miğfer” anlamı taşıdığı belirtilmiştir. Bu kaynaktan Türkler; isimlerini, yaşadıkları Altay bölgesinde miğfer biçiminde yükselen dağın görüldüğü şekilden aldığı kaydedilmiştir. Silah üretmeleri, demir başlıklar veya miğferler yaparak kullanmalarından dolayı kendilerine bu ismin verildiği düşünülmüştür. Hatta Türk topluluklarından; Kara Kalpaklara, “Kara Kalpak” isminin siyah renkli başlıkları

sebebiyle verildiği gibi; Türklerin de, “Demir Başlıklar” veya “Miğferler” ismi ile anıldıkları tespit edilmiştir (Durmuş, 2017, s. 40).

Kaşgarlı Mahmud; 11. yüzyılda, İslâm kaynaklarının da etkisiyle, Türk adı için “Nuh’un oğlunun adıdır. Allah tarafından bu ad, Nuh’un oğlu Türk’ün soyundan gelenlere verilmiş bir addır (Kaşgarlı Mahmud, 1992, s. 350) diye belirtilmektedir.

Suiçmez’e göre de bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: Türklerin isim atası olan Yafes’ in oğlu Türk, Tufan sonrasında Anadolu topraklarında yaşamaya başlamıştır. Soyundan gelenler ise; çoğalarak Ortadoğu’ya, Orta Asya’ya ve Hindistan’a doğru göç edip çoğalmışlardır. Farklı Türk boyları ve devletlerini bu bölgelerde kurmuşlardır (Suiçmez, 2008, s. 550).

Türk kimliğinin insanlık tarihinin merkezinde olduğunu belirtmiş, zikredilen farklı coğrafyalarda eskilere dayanan bir geçmişleri olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla da yaşadıkları bu coğrafyada Türklerin işgalci değil; tam tersi asıl unsur olduklarını anlatmaya çalışmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 1992, s. 351).

“Türk” adının, Fars kaynaklarında da geçtiği dikkati çekmektedir. Farisiler ile Türklerin ilişkileri tarih öncesi dönemlere dayanmaktadır. “Türk” isminin, Pers kaynaklarında ilk olarak M.Ö. 420 - 515 tarihleri arasında Altaylı konar göçer kavimler için söylendiği görülmüştür. İranlıların millî destanı Şehname incelendiği zaman şu bilgiler görülmektedir. Hükümdar Feridun, coğrafi açıdan geniş olan ülkesini üç oğlu: *Salm* (Sarm), *İrac*, *Turac* (Tuvac– Atvac) arasında paylaşmış, Türk ve Çin bölgesi Turac’a düşmüştür. Taht kavgaları ile İrac, kardeşleri tarafından öldürülmüş ve yerine oğlu Münuçihir geçmiştir. Babasının intikamını almak için de Türk ülkesine saldırmıştır. Afrasiyab ismi verdikleri Alper Tunga ile çarpışmış, iki hükümdar arasında devam eden zorlu savaşların ardından sınırlar ok atılarak belirlenmiştir. Bir İranlının attığı ok, “Belh” nehri civarı olan ‘Ceyhun, Amu – derya’ üzerine düşmüş ve burası sınır olarak kabul edilmiştir. Bunun ardından da Türk ülkesine; “Turan”, Fars ülkesine de “İran” denilmeye başlanmıştır (Firdevsi, Çev. Lugal, 2005, s. 18). Firdevsi’ nin Şehnamesinde de “Türk” adı yer almıştır. Türkler ile Araplar arasındaki ilişkiler İslamiyet öncesi; yani, Cahiliye devrine dayanmaktadır. Arap kaynaklarına ve eserlerine bakıldığı zaman, “Türk” adına M.S. 6. yüzyıl içerisinde rastlanmaktadır. Ünlü Arap şairi Al – Nabiga al – Zubyani’nin, Nu’man b. el – Hairs’in ölümü üzerine yazdığı mersiyesinde “Türk” adı geçmektedir.

Türkler ile Araplar arasında en sıkı münasebetler ise İslamiyet devri ile başlamıştır. Bu temasların ardından; Araplar, Türkçe konuşan her kavme genel isim olarak “Türk”, hatta bunun çoğulu olarak da “Etrak ” demişlerdir. Türkler hakkında bilgi aktaran ilk Rus kaynaklarına 10. yüzyılın ortalarında rastlanmıştır. Ruslar bu kaynaklarda Türkler için “ Tork, Torky, Torki”, nadiren de “Torkmen” ifadesini kullanmışlardır. Ruslar, bu ismi çoğunlukla Türk boyları içinden en çok Oğuz boylarına söylemişlerdir (Öztürk, 2015, s. 6- 10).

Ziya Gökalp "Türk" sözcüğünü, "adaletli", "törelî", gelenekli" olarak tanımlamıştır. Gökalp, "Türk Töresi" isimli kitabında bu konuyla ilgili biraz tedbirli davranmıştır. Bu kapsamda Gökalp, "töre" sözcüğünün "Türk" sözcüğüyle aynı etimolojiye sahip olduğunu ve "Türk" kelimesinin "Törelî" anlamına gelebileceğini açıklamıştır. Bu durumu teknik olarak; K= kef harfinin “K=Kaf harfi gibi karşılaştırma ve nitelik belirleme edatı olduğu şeklinde açıklamıştır. Bu durumda, "Türk" sözcüğü "töre" sözcüğünden gelmiştir. (Gökalp, 2005, s. 11).

Türk sözcüğünün kelime anlamları; “kuvvet, güç, türemek, miğfer, olgunluk çağı, terk edilmiş, deniz kıyısında oturan adam, intizamlı, türelî (kanun ve nizam sahibi), cezb etmek şeklinde sıralanmıştır. Türkler yuvarlak yüzlü ve badem gözlü olup, köken olarak beyaz ırkın Turan kolundan olduğu da kaynaklarda yer almaktadır (Deveci Bozkuş, 2022, s. 339- 340).

Genel değerlendirme yapıldığında; “Türk” isminin bir ırkı temsil etmeden ziyade, tarihsel süreçte çok daha farklı durumları nitelemek ve belirtmek için çeşitli anlamlarda, hatta bir isim olmaktan ziyade zaman zaman sıfat olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir (Ergün, 2014, s. 36- 37).

4.2. Türk Yurdu

İnsanlığın kendini tanımaya ve gelecek günlere miras eserler bırakmaya başladığı devirlerden bu yana, Türk kavminin; tarihin her çağında mühim rollerinin olduğu görülmüştür. Çağ açıp kapayan, yeni ve daha ileri dönemlerle insanlık gelişiminde büyük ufukların açılmasına sebep olduğu tespit edilmiştir. Türklüğün anavatanı sert doğa şartlarına haiz olduğu için, Türkler zaman zaman anavatanından dışarıya çıkmış, öz yurtlarından başkaca topraklar üzerinde de dünya tarihine yön

vermiş ve vermeye de devam etmektedir. Anavatan; yüzyıllar boyunca, yakın ya da uzak ülkeler fark etmeksizin, defalarca göç kabileleri halinde, Türk ırkından insanlar göndererek tükenmeyen bir kaynak vazifesi üstlenmiştir. Bu yüzden Türklerin anayurdunun neresi olduğu konusu, Türk tarihinin ilk dönemleri üzerine çalışan bilim adamları için, çok hassas bir araştırma alanı olmuştur. Batılı milletlerin oluşumlarından daha önce; Türklük, dünyamızın en büyük sahasını oluşturan, Avrasya'nın her çağında ve her köşesinde geniş yankı uyandırmıştır (Turlybek ve Zhumatayeva, 2013, s. 165).

Türklerin ilk anayurdunun hangi bölgede olduğu veya Türklerin nereden geldikleri sorusuna yanıt aramadan, dünyanın en eski kıtalarından biri olan Asya konusuna değinilmelidir. Asya kıtası, tarihi ve coğrafi bakımdan beş büyük parçaya ayrılmıştır: İlki Kuzey Asya, ikincisi Doğu Asya, üçüncüsü Güney Asya, dördüncüsü Ön Asya ve sonuncusu Merkezi Asya'dır. Bunlardan; Merkezi Asya olarak tanımlanan Türkistan'ın coğrafi sınırları şöyle çizilebilir; Kuzeyinde Sibirya, Sayan Dağları ve Baykal Gölü çevresindeki dağlar bulunmaktadır. Güney kısmında Himalaya bulunurken, batısında Hazar Denizi, doğusunda da Kingan Dağları arasında kalan geniş saha bu kapsamda yer almaktadır. (Turlybek ve Zhumatayeva, 2013, s. 166).

Tarihte ve günümüzde Türkistan için söylenen "Orta Asya" kelimesi de, Rus ve Batı âlemi arasında farklı anlam taşımaktadır. Rus tezine bakıldığında, hâkimiyetini sürdürdüğü Türkistan toprakları Orta Asya olarak tanımlanmaktadır. Orta Asya'yı içine alan ülkeler olarak Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan gösterilmiştir. Kazakistan o dönemde Orta Asya içerisine dahil edilmemiştir. Batılılar da, hem Batı hem Doğu Türkistan'ı kapsayan bir coğrafyaya Orta Asya demişlerdir. Batılı coğrafyacı Rihthofen F. "China" adlı kitabında Orta Asya'yı detaylı bir şekilde incelemiş ve hudutları hakkında bilgi vermiştir. Türklerin anayurdu hakkındaki görüşler incelendiğinde; Türklerin dünya üzerine yayılması ve göç etmeden önce yaşadıkları topraklar hakkındaki tartışmalar 19. yüzyılın sonlarına doğru çıkmıştır. Bunun nedeni, Türk tarihi üzerinde çalışan tüm bilim adamlarının, farklı sonuçlar elde etmiş olmalarıdır. Bununla birlikte araştırmaların eksik kalması ve yetersizliği yüzünden; ilk anayurdun yeri, uzun süre kesinlik kazanamamıştır. Yapılan arkeolojik kazılar neticesinde; yazılı belgeler, destanlar, diller ve kültürler

üzerine yapılan araştırmaların ilk ana yurdun yeri hakkındaki delilleri ortaya koyduğu söylenebilir (Turlybek ve Zhumatayeva, 2013, s. 168).

Türkler 'in tarih sahnesinde görüldükleri bölge; yani, Türkler 'in anayurt kavramı üzerinde çeşitli görüşler mevcuttur. Maddî kültür unsurları, dil hususundaki detaylar ya da tarihî gerçeklik açısından konuya eğilim gösteren bilim adamları, Orta Asya'daki çeşitli kültür çevrelerini Türkler 'in anayurdu olarak kabul etmişlerdir. Bu konudaki ilk araştırmalar; Batılı bilim adamlarınca ortaya konulmuştur. 20.yüzyılda başlayan araştırmalar, Batılıların kendi tarihî köklerini aramaya koyulduklarını göstermiş; fakat sonuç olarak hiç de hesaba katmadıkları Türk milletinin kendisine has kültür özellikleriyle karşı karşıya gelmişlerdir (Çay, 2009, s. 2).

Çalışmalarına devam eden Batılı bilim adamları, Türkler 'in tespitinde yer ve zaman konusunda çeşitli teoriler ortaya atmışlardır. Bunlardan; 1824 yılında Julius Heinrich Klaprothe, 1832 yılında Joseph Freihher Von Hammer, 1836 yılında Walter Scott, 1856 yılında Matthias Alexander Castren, 1885 yılında Arminius Vambery ve 1912 yılında da Eugen Oberhummer gibi bilim adamları Altaylar ve çevresinin Türklere ait ve hatta onların direkt anayurdu olduğunu belirtmişlerdir. Buna karşın; 1891 yılında W. Radloff, 1928 yılında G. J. Ramstedt, 1937 yılında W. Koppers, 1940 yılında L. Ligeti, 1968 yılında K. H. Menges ve Barthold gibi bilim adamları ise; Altaylar'ın doğusu ve Kadirgan Dağları'na kadar olan bölgenin Türk anayurdu olduğu fikrini benimsemişlerdir. Yine; 1935 yılında J. Strzygowsky , 1937 yılında O. Menghin, I. Zichy gibi sanat ve kültür tarihçileri ise; Altaylar'dan Urallar'a kadar olan bölgenin Türkler 'in anayurdu olduğunu değerlendirmişlerdir (Çay, 2009, s. 3).

Yukarıda belirtilen araştırmalar; hareketli bir kavim olan Türklerin, bilinen eski dönemlerden itibaren geniş bir sahaya ulaştıklarını ve kültürlerini buralara kadar getirdiklerini ifade etmişlerdir. Atları ehlileştirerek onlarla hissi bir bağ kuran, hatta bütünleşen Türkler, göçebe yaşamları sonucu olarak bozkır coğrafyasında egemenliklerini ilan etmede güçlük çekmemişlerdir. Bu durum bizi "Türkler 'in anayurdu Orta Asya bozkırlarıdır" savına götürmektedir. Orta Asya'nın sınırları ise şu şekilde çizilmektedir. Doğuda Baykal Gölü'nden batıda Hazar Denizine ve Ural Dağları'na; kuzeyde Sibirya bozkırlarından güneyde Tanrı Dağları'na uzanmaktadır. Bu coğrafyanın, tüm dünya tarafından kabul edilmiş siyasî ismi ise Türkistan olarak bilinmektedir (Çay, 2009, s. 7).

Netice itibariyle bu kısımda Türklerin buldukları coğrafyayı kendilerine nasıl yurt edindiklerinden söz edilmiştir. Belirttiğimiz ifadeler her ne kadar coğrafi bir sınır çizse de, tek bir Türk'ün bulunduğu yer dahî onlara yurt olması için yeterlidir.

4.3. Türklerin Tarih Sahnesine Çıkışı

Türkler; ilk olarak, M.Ö. 1050 yılında Çin'de, Çu hükümdar sülalesini kurarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Çin'deki egemenlik, M.Ö. 247 yıllarına kadar sürmüştür. Hakanlarının ismi Teoman olan Hun Türkleri M.Ö.220'de Çin'in kuzeyinde kuvvetli bir devlet idi. Çinlilerin kışkırtmalarıyla Hunlar, ilk olarak Kuzey-Güney Hunları, ardından Doğu-Batı Hunları şeklinde bölünmüşlerdir. M.S.216 yılında bu bölgede yerlerinde kalanlar ise Topa veya Siyenpiler (Tabgaçlar) olarak tabir edilen Türk toplumunun yönetimine girmişlerdir. Hun Türklerinin bir kısmı, M.S.5. yüzyılda Avrupa'ya yönelip, Alanlar'la birleşmişler ve Balkanlara inerek kavimler göçüne sebep olmuşlardır. Bu kavimler göçünün olduğu sırada, 476 yılında Batı Roma yıkılmıştır. Avrupa Hunları Hükümdarı olan Attila (ölümü: 453) ve ordusu, Paris yakınlarına kadar ulaşmıştır. Bu vesileyle Bizans ve Roma'ya büyük korkular yaşatmıştır. Türkler Doğu Hunlarının yıkılmasının ardından, günümüzde Japon Denizi'nden Horasan'a kadar uzanan geniş coğrafyada Kök Türkler (552-745), Uygurlar (745-940), Karahanlılar (840- 1212), Gazneliler (819-1191), Harezmsahlar (1097-1231) ve Büyük Selçuklular (1040-1194) olmak üzere birçok devletler kurmuşlardır. Bu devletlerin en önemli eserleri; Uygur ve Orhon alfabeleri, On İki Hayvanlı Türk Takvimi, savaş ve tarım âletleri, Batı Türkistan ve Horasan bölgesindeki binlerce kilometre uzunluğundaki yeraltı su kanalları, ticarete ortaklıklar, tezgâhlar, el sanatlarında kullanılan âletler, şirketler, Ahî Teşkilatı şeklinde sıralanmaktadır (Çağatay, 1996, s. 509).

Çağatay'a göre Hz. Nuh'un oğullarından Yafes'in neslinden gelen Türkler; dil, nesil özellikleri, örf ve adetleriyle, diğer milletlerden ayrılan birçok ayrıcalığa sahiptirler. Türklerin en göz alıcı nitelikleri: merhamet duygusunun yoğun olması, hoşgörülü olmaları, yardımseverlikleri, asil duruş sahibi olmaları ve misafirperver olmalarıdır. Türkler; kadınlara, yaşlılara ve çocuklara karşı fazlasıyla sevgi - saygı göstermeleri ile bilinirler. Farklı uluslara karşı münasebetlerinde çıkan problemleri,

anlaşma yoluyla çözüme ulaştırırlar. Bulgarların, Balkan Savaşlarında; Ermenilerin, Doğu Anadolu'da; Yunanlıların Balkan Savaşlarında ve Batı Anadolu'ya olan işgallerinde görülmüştür ki; diğerlerinin korumasız kadınlara, çocuklara ve yaşlılara yaptıkları zulümler asla Türkler tarafından yapılmamıştır. Bunun son delili, bu alçakça davranışlarından sonra; Mustafa Kemal Atatürk, silah arkadaşları ve bütün Türk milletinin bir olarak Anadolu'dan kovduğu düşmanlara, intikam duygusuyla zulüm yapmamalarıdır (Çağatay, 1996, s. 509).

Türk adının ortaya çıkışı ile birlikte onların ilk ortaya çıktıkları yer olan anayurt ise en az Türk adının ortaya çıkması kadar ilgi çekici bir konudur. Orta Türkistan denilen bölgenin Türklerin tarihte ilk görüldükleri yer olduğunun çeşitli arkeolojik araştırmalar ile belirginleşmesi Türk tarihinin daha sistemli ve bilimsel incelenmesi sonucunu doğurmuştur (Şahin, 2018, s. 515).

Türklerin kökleri hakkında bilinenler iki sınıfta incelenmektedir. İnsanların kendi kökleriyle ilgili inanış biçimine mitoloji denilmektedir. Türklerin kendi içlerinde yaşattıkları veya bir dönemde artık yazıya geçirilmeli dedikleri inanış biçimleri olmakla birlikte; komşularının, ilişkide oldukları toplumların Türkler hakkında yazdıkları, çok önceki tarihlerde yazıya geçirildiği için bu bilgileri öne almak gerekmektedir. Türklerin komşuluk ettikleri bazı kavimler, çok eski zamanlardan kalan yazılı kaynaklara sahip oldukları için, Türklere dair güzel bilgiler biriktirmişlerdir. Esasında; Türk tarihiyle ilgili bilgilerin, ilk zamanlarda büyük oranda Türklerin komşu topluluklarının yazdıkları kaynaklardan öğrenilmesi bir başka gerçektir. Türkler komşularıyla zaman zaman savaşmış, hasım durumuna gelmişlerdir. Buna rağmen; milâttan önce komşularının Türkler hakkında yazdıkları yazılarda önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler; Çinliler, İranlılar ve Hintlilerin belirttikleri, Yunan, Roma ve Bizanslıların yazdıkları, Arapların ifade ettikleri ve diğer milletlerin tarihe geçtikleri yazılar olarak, üç kısımda incelenebilmektedir (Baykara, 2001, s. 31).

a. Çinliler: Çinliler, Türklerin kökeniyle ilgili en erken ve göz alıcı bilgiler veren topluluktur. Çinliler Kuzey ve Batı komşularını en iyi şekilde öğrenmek istemişlerdir. Dünyada kendisini esas unsur olarak gören Çinliler, komşularını da bu esas unsurun yardımcısı olarak görmüşlerdir. Kendilerine göre komşularının kökenini çoğu zaman sürüngen, böcek, hayvan olarak kabul etmişlerdir. Bu durumun

etkisiyle bir ihtimal olarak Türklere de köken olarak, bir hayvanı, kurdu uygun görmüş ya da Türklerle alakalı kurt rivayetlerini bilmeleri nedeniyle, bunu Türklerin kökeni konusunda uygun bulmuşlardır. Konuyla alakalı olarak “kurt”, Türklerin hepsinin değil, aralarındaki bazı boyların da kökenlerinde anne ve baba olarak tasvir edilmektedir.

b. İranlılar: İranlıların doğu ve kuzey komşuları olan Türkler ile ilgili yazdıkları, efsanelerle karışık bilgilerdir. Hint kaynaklarında, haklarında sınırlı derecede bilgi olan “Turuşka” olarak tasvir edilen bu kavim, bir ihtimalle Türklerin ataları olduğu düşünülmektedir. Oldukça ayrıntılı bilgi, İran millî destanı olan “Şehname” de bulunmaktadır. İran ve Turan’ın diğer bir deyişle Fars âlemi ve Türk âleminin mücadelesi şeklinde “Şehname” de yer almaktadır.

c. Yunan, Roma ve Bizans: Eski Yunan’ın, Roma’nın ve Bizans’ın belirli bir gelenek üzerinde devam eden tarih anlayışları vardır. Onlar, kuzey-doğularında yer alan Karadenizin kuzeyinin başlıca kavmi “Saka (Skitler)”ları bilmektedirler. Doğudan sonradan gelen Türkler de bu ismi sürdürmeleri sebebiyle hep "Skit" diye anılmıştır. Aydınoğlu Gazi Umur Bey’in askerleri “Skit” oldukları gibi, Büyük hükümdar Timur da bir “Skit” kahramanıdır. Türkler İslâmiyeti kabul etmelerinin ardından, kökenlerini kutsal kitabın yazdığına uygun olarak izah etmeye çalışmışlardır. Buna göre Türklerin kökeni, Nuh Peygamberin tufan sonrasında kalan oğullarından Yafes’in soyundan gelmektedir. Bu vesileyle Türkler, Yafes aracılığıyla Hz.Adem’e kadar geriye giden bir köken inancını benimsemişlerdir. Bu inanç eski Türk destanlarını dahi etkilemiştir (Baykara, 2001, s. 34- 35).

İslâmî dönemde, 13. yüzyıl sonlarında yazıya aktarılan Oğuz Destanı’nda; Oğuz Han’ın, “Allah” sözünü doğuştan bilen ve inanan bir kimse olarak tasvir etmiştir. Oğuz Han’ın sonrasında İrkıl Hoca tarafından Oğuz Devleti’nin içindeki boylar bir gerçekliğe kavuşmuştur. Oğuz’un iki ayrı eşinden üçü ışıktan gelen, üçü göl içerisindeki adada bulunan altı oğlu doğmuş, bu 6 oğlundan 24 torunu olmuştur. Bu 24 torun 24 Oğuz boyunu göstermektedir. İlk eşinden olan 3 oğlu Bozokları, sonraki eşinden olan üç oğlu da Üçokları temsil etmiştir. Tarihteki birçok Türk sülale, Oğuz boylarından gelmektedir. Selçukluların kökeni Kınık, Osmanlıların kökeni Kayılardan gelmektedir. Kayıların, Göktürk dönemine dayanan, oldukça köklü bir Türk boyu olduğu yazıtlardan anlaşılmaktadır. Aynı zamanda; Nadir Şah

Afşar boyundan, Akkoyunlular ise Bayındır boyundan gelmektedirler. Oğuz Destanı'nın tespiti, milattan önceki yıllardan başlamış, 11. yüzyıla dek sürmüştür. Destanlardaki diğer bilgilerin yorumu ise çok daha farklıdır. Bunu; Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Hüseyin Namık Orkun ve Faruk Sümer gibi araştırmacılar yorumlamışlardır. Arkeolojik veriler doğrultusunda, Türkler ilk dönemlerde çok belirgin değildir. Bunun sebebi ise; Türklerin, bulunduğu bütün alanlar neredeyse yazılı kaynakların bulunmadığı zamanlara denk gelmektedir. Kaynak olarak komşu milletler gösterilmektedir (Baykara, 2001, s. 36).

Türklerin hâkimiyet kurduğu bozkır coğrafyasında, M.Ö. 2000'li yılların ortalarında Aryaniler, yani Avrupalılar yer almaktadır. Bu yüzden, Türkler ya da Türkçe konuşan kavimler bu coğrafyaya, sonradan yerleşmiş olmalı şeklinde düşünülmektedir. Aral bölgesi, hatta Hazar Denizi'nden Baykal Gölü'ne kadar olan alandaki arkeolojik kültürlerin Türklerle çok yakın bir ilişkisi olduğu bilgisi araştırılmıştır. Örneğin, Kazakistan sınırları içindeki buluntular, taş devrinden beri takip edilebilmektedir. Aynı şekilde, Yenisey boylarında da pek çok kazılar yapılmış, buralarda da belirli coğrafi bölgelere göre adlandırılan büyük kültürler tespit edilmiştir. M.Ö. 1300-800 yılları arasında "Karasuk" kültürü hâkimdir. Bu yöreyi inceleyen Kiselev'e göre; gerek Karasuk, gerekse takip eden "Tagar" kültürleri, yöredeki İranî yani Aryani unsura aittir. Ancak Tagar kültürünü, doğrudan eski bir Türk kültür çağı olarak ele alanlar da mevcuttur (Baykara, 2001, s. 36).

Anayurt açısından baktığımızda Türklerin en eski yurdunun Altay ve Sayan bölgesi olduğunu söylemek hakikat olacaktır. Türklerin ataları olması çok muhtemel bulunan beyaz ve Brakisefal ırk, Altay-Sayan ve Tanrı Dağları ve birazda Kazakistan'a yayılmıştır (Şahin, 2018, s. 520).

Arkeologlara göre; Türklerin, nihayet 5. yüzyıl sonlarına doğru Altayların bir vadisinden çıkmış oldukları düşünülmektedir. Bu sahalardaki tüm eserler Türk'e pek mal edilmemektedir. Ancak Kazakistan'ın Almatı doğusunda 1960'lı yıllarda bulunan altın elbiseli prens mezarındaki bir eşya üzerinde bulunan bazı şekillerin Göktürk harflerinin en eski hali olduğu düşünülmektedir. Eğer ki bu durum genel bir kabul görürse, Türklerle ilgili birçok bilgi, çok daha eskilere gitmektedir. Nitekim bazı Rus bilim adamları, Göktürk alfabesinin 5. yüzyıla kadar geriye gittiğini kabul etmektedir. Arkeologların kazı aracılığıyla ortaya attıkları buluntular Türk bakış

açısıyla yorumlanırsa, Türklerin atalarının Asya içlerinde en eski çağlardan beri var olması kadar doğal bir şey olamaz. Bahaddin Ögel gibi Türk bilim adamları Sovyet arkeolojik kaynaklarını takip ederek birtakım sonuçlara ulaşmışlardır. Günümüzde bu konu üzerinde araştırma yapmak daha kolay bir hal almıştır. Yukarıda da belirtilen sahada, M.Ö. binli yıllarda, hayvan sembolüne dayanan bir sanat anlayışı hakimdir. Hayvan mücadelelerini vurgulayan bu anlayış, Saka=Skitlerde özel bir sanat anlayışı olarak kabul edilmektedir. Unutulmamalıdır ki, hayvanları ehlileştirenler çok eskiden onlarla her bağlamda yakın olanlar Türklerdir. Türkler hayvanlar kadar onların koşum takımı ve eyerlerini yapmayı da severlerdi. Bu itibarla bu sanatı oluşturanların ve taşıyıcılarının Türkler olduğunu söylemeye gerek yoktur. Burada bahsedilecek son bir arkeolojik özellik, yalnızca Türklerde bulunan bir diğer ismi balbal olan taş nine geleneğidir. Ölülerin heykellerini mezar taşı olarak dikme özelliği ilk olarak Skitlerde görülmektedir. Türkler mezarların doğu tarafına merhumun bir heykelini dikerlerdi. Bunların arasında özenle oyulmuş olanları vardı. Bunlar kesinlikle sıradan balballar değil, şahıslara ait ve dolayısıyla her birinin farklı özellikleri vardı. Böylece, Etil Nehrinden Baykal Gölü'ne kadar yüzlerce kadın ve erkek mezar taşı bulunurdu. Heykelsi mezar taşları geleneği, Osmanlı topraklarında 17-19. yüzyıllar boyunca devam etmiştir (Baykara, 2001, s. 37).

Sonuç olarak, Türklerin yaşadığı coğrafyanın tesiriyle onların hayatına etki eden zorunlu yaşam sistemi, kendine münhasır bir yaşam biçimi oluşturma şekline dönüşmüştür ki Türk milli kültürü denilen bu oluşumun öz varyantlarıyla ona karşılık kullanıldığı adı bozkır kültürüdür. Temel unsurları at ve demir olan bu kültür zor hayat şartlarının ve hayatta kalma mücadelesinin ciddi anlamda verildiği Türklere özgü bir yaşam tarzıdır. Orta Türkistan'ın uçsuz bucaksız steplerinde bozkır kültürü ile bu coğrafyaya hükmeden Türkler, zaman zaman hayatın kendilerine sunduğu sürprizlerle yurtlarından göç etmek durumunda kalmışlar ve Asya'nın dört bir etrafına atları sayesinde yayılmaktan çekinmemişlerdir (Şahin, 2018, s. 515).

Türk milletinin kökeni binlerce yıl öncesine gitmektedir. Türk milleti, bilinen çağda insanlığın en önemli topluluklarından biri olarak kabul edilmiştir. Milattan önceki yıllarda Türk bazen efsane ile karıştırılmakta bazen de Greko-Romen kaynaklarında net bir bilgi olmaksızın Skit=Saka olarak kullanılmaktadır: Öte yandan Çinliler, Xiongnu olarak aynı toplumun doğu bölümünü biliyorlardı ve bu toplumu terk edip Avrupa'ya ulaşanlara Hun adını verdiler. Bu yüzden hepsine Hun

denilmektedir. Kesin olarak bilinen ise belli dil, alfabe ve teşkilatlara mensup kişilerin Türk ismiyle, 6. yüzyılda devletlerini kurduklarıdır. Bu nedenle "Türk" kavramı, Türklerin gerçek tarihinin merkezinde geçmiş ve gelecek arasındaki uçurumu kapatma görevine sahiptir. Uygurlar, Dokuz-Oğuzlar, Kırgızlar veya Karluklar dönemin yazıtlarında Türk şeklinde özel olarak zikredilmese de Türklerle aynı özellikleri paylaşıyorlardı. Dolayısıyla onlara daha geniş anlamda Türk demek yanlış olmaz (Baykara, 2001, s. 38).

Türk tarihçiliğinin kadim dönemlerden itibaren tarih sahnesinde yer alan Türklerle ilgili olarak bundan sonrada gerek siyasi gerek kültürel gerekse de toplumsal çalışmalar yapması ve bu çalışmalarını Türk tarihinin genel yapısıyla bağdaştırması da önemli olacaktır.

4.4. Türklerde Devletin Kaynakları ve İlkeleri

4.4.1. Türklerde Devletin Kaynakları

Uzun yıllar bozkır kültürü içinde yaşayan Türkler, zaman içerisinde yeni nitelikler kazanarak kuvvetli bir siyasi düzen ve teşkilat oluşturmuş ve devletlerini kurmuşlardır. Türk devletinin kaynakları olan bozkır kültürü, sosyal yapı, inanç, ekonomi, kültür sanat anlayışı ve yazılı kaynaklar, Türk devletinin kuruluşunda önemli yer tutmaktadır. Türk devleti adalet, sınıfsızlık, eşitlik gibi ilkeler bağlamında gelişmesiyle varlığını muhafaza etmiştir (Tekin, 2020, s. 46).

4.4.1.1. Bozkır Kültürü

Yazlık ve kışlık yurtlarında göçebe kabileler halinde teşkilatlanarak yaşam süren Türkler, yerleşik olmayan hareketli yaşam tarzlarıyla kültürlerini oluşturmuşlardır (Eraslan Salman, 2019, s. 34). Türk toplumlarının binlerce yıllık tarihleri ve bozkır coğrafyasında yaşamlarını sürmeleri, özgün kültürlerine sahip olduklarına işaret etmektedir (Kalinmeşe, 2021, s. 6). Farklı medeniyetlerde olduğu gibi Türkler ile ilgili tarih öncesine varan dönemler arkeolojik keşifler dolayısıyla doldurulabilmekte ve kültürlerinin temel unsurları bu şekilde açıklanabilmekteydi (Güngör, 2020, s. 19). Arkeoloji biliminde yapılan çalışmalarla, kültürün esas unsurlarını kullandıkları göz önüne alınarak Türklerin tarih öncesinde mensup oldukları kültüre ulaşılmaktadır. "Bozkır kültürü" olarak tanımlanan kültür, aslen

Türk kültürüdür. At ve demir, bozkır kültürünün ana unsurlarıdır (Kalinmeşe, 2021, s. 6). Atlı göçebe kültürü olarak tabir edilen “bozkır kültürü” adını bulunduğu bölgenin bitki örtüsünden, yani “bozkır” adı verilen coğrafi örtüden almıştır. Türkler atlarıyla birlikte yaşam sürmeleri ve devamlı atlarıyla iş görmeleri sebebiyle atlar, bozkır kültürünün ayrılmaz bir parçası olmuştur. Kuzeyinde Sibiryta ormanlarının bulunduğu bölgelerde, güneye gittikçe bozkır bitki örtüsü azalır, farklı bitki örtüleri görülmeye başlar, ardından çöl iklimi kendisini gösterir. Orta Asya’da görülen bu çetin ve farklı iklim kuşağı, orada yaşam süren boyların yaşamlarındaki detayları belirleyen ana unsurlar olmuşturlardır (Eraslan Salman, 2019, s. 34).

Orta Asya’daki çetin doğa şartları Türklerin yaşam sürebilmesi için onları fazlasıyla güçlü ve dayanıklı hale getirmiş, nehirler gibi su kaynakları da onlara birer yaşam kaynağı olmuştur. Türklerin, göl, nehir benzeri zengin su kaynaklarıyla birlikte otlak yeşil alanların yakınlarında yaşamaya çalıştıkları bilinmektedir. Orta Asya Bozkır Kültürünün dünya tarihinde birçok etkileri bulunmaktadır. Bu etkilerden ilki, ekonomik hayata yön veren hayvancılık olup diğeri teşkilatlı devlet yapısı olmuştur. Türklerin yaşadıkları coğrafyadaki zorlu şartlar ve onların yaşamları için gerekli olan unsurlar, yaşamlarını yönlendirilmesinde fazlasıyla etkilidir. Türkler bu önemli unsurları ekonomik ve sosyal hayat için geliştirmişlerdir. Türklerin geliştirdiği bu önemli unsurlar dünya tarihinde önemli etkiler bırakmıştır. Hayvancılık, bozkırlı Türklerin en çok önem verdiği değerlerden biri olmuştur (Eraslan Salman, 2019, s. 34- 35).

Ural ile Altay Dağları arasında bulunan bozkır bölgesi, atlı kültür dairesinin merkezi haline gelmiş, hayvan besleyici atlı bozkır uygarlığı buradan çevreye yayılmıştır. Bahsi geçen çevrede, at besleme kültürü oluşmuştur. At besleyiciliği, bozkır hayatının temeli haline gelmiş, yalnızca yük taşımada faydalanılmamış, avcılık ve beslenme konusunda da fazlasıyla yararlanılmıştır (Durmuş, 2017, s. 21).

Doğanın bahsettikleri, göçebe toplumlar nazarında oldukça kıymetli değerler niteliğindedir. İlk olarak insan yaşamının sürdürülebilmesi gıda varlığına bağlıdır. Zorlu şartların üstesinden gelebilmek için hayvansal ürünlerin yetiştirilmesi ve hayvansal ürünlerden elde edilen etlerin tüketilmesi gerekliydi. Ayrıca hayvanlar yalnızca tüketimde değil göç durumlarında yük taşınmasıyla da bozkır yaşamında insanların hayatını kolaylaştırıyordu. Bozkır hayvancılığı, bu nedenle ekonomi

dışında da fazlasıyla önemliydi. Orta Asya Türklerinin bir buluşu olan atlı göçebe kültürü ve atın evcilleştirilmesi, yalnızca Türklerin hayatını kolaylaştırmamakta, bununla birlikte atın yaşam içerisinde her alanda kullanılması kültürel olarak oldukça önemli bir değer oluşturmuştur. Atın evcilleştirilmesinin ardından meydana gelen bozkır kültüründeki değişim, bu kültürü benimseyen insanlar için “atlı göçebe kültür insanı” teriminin kullanılmasına yol açmıştır (Eraslan Salman, 2019, s. 35).

Atlı Türklerin, ailelerinden sonra, ikinci değerli varlıkları, atlarıdır. Çin kaynakları “Türklerin hayatı atlarına bağlıdır” demektedir. Geç Antik dönemde ve Ortaçağda hükümdarın eski unvanı olan “Aspavati” (atın efendisi) Türk hakanlarına verilmiştir. “At”, dini toplantılarda ve saray törenlerinde düzenlenen yarış ve biniciliğin yanı sıra kurban veya adaklık olarak kutsal bir yön kazanmıştır (Anbarlı Bozatay ve Güler, 2017, s. 98).

Şekil 1. At, Kartal ve Kurt Sembolleri

Kaynak: (http-3)

Binek hayvanı olan at evcilleştirilmesinden sonra kolay hareket kabiliyeti sağlamıştır. Bununla birlikte, kolay ulaşım imkânları da sunmuştur. Bu kolaylık sayesinde birbirlerinden habersizce hayat süren kavimlerin iletişim kurmaları kolaylaşmıştır. Kültürel etkileşimin gitgide artması sonucunda, kavimlerin kültürleri zenginleşmiş, sonrasında bu toplulukların yeni yerleşim yerlerini keşfetmeleriyle başka kültürlerle etkileşim sağlanmış, daha kozmopolit bir yapının oluşmasında katkı sağlanmıştır. Bu vesileyle, etkileşim halindeki topluluklar daha fazla şey üretilip, doğal yaşamına farklı katkılar sunma imkanı bulmuşlardır. Orta Asya coğrafyasındaki bozkır toplulukları, siyasi yaşam bakımından “il” olarak adlandırılan, birbirlerinin boyunduruğu altına girmiş Türk boylarının devlet oluşturması sonucunda meydana gelmiştir. Bu coğrafyada görülen çetin yaşam şartlarının Türkleri birbirlerinden ayırmasının aksine onları birleştirmiş, kenetlenmiştir. Türkler geniş surlar içerisindeki şehirlerin aksine, göçebe olarak her an saldırıya açık alanlarda, sülaleler halinde bir araya gelerek topluca yaşamışlardır. Teşkilatçılık konusunda oldukça başarılı olan Türkler, böylece tarihe yön vermiş birçok devlet kurmuşlardır (Eraslan Salman, 2019, s. 36).

4.4.1.2. Sosyal Yapı

Eski Türk toplumunun sosyal yapısına dair sınıflandırmalar, yapısal ve isimlendirme bağlamında birbiriyle çok tutarlı değildir. Zira her araştırmacı uzman olduğu zaman diliminde kalmakta ve uzmanı olduğu belli başlı Türk topluluklarını araştırmaktadır. Türk kültürüne en yakın olan bozkır kültürü ancak toplumsal yapı içerisinde açıklanabilir. "Kök Türklerin" sosyal yapısı çıkarım yapmaya en uygun toplumdur (Şencan, 2017, s. 106).

İsa'nın doğduğu zamanlarda Türk, Tunguz, Alan, Moğol, Fin, Slav, Macar ve Germen kabileleri Çin'den Avrupa'ya uzanan geniş otlaklara ve ormanlara dağılmış halde yaşamaktaydı. Su ve mera eksikliği nedeniyle, boylar hiçbir zaman toplu olarak yaşayamamaktaydı. Tek bir otlak binlerce kişilik bir topluluğu besleyemeyeceği aşikardı. Bundan dolayı boylar da mümkün olduğunca ortak

alanlarda kalmakta, yaylalar ve kışlaklar arasında daha küçük ekonomik birimler şeklinde hareket etmektedirler. Toplulukları ne kadar az kişiden oluşursa, yiyecek sağlamak o kadar kolay olmaktadır (Şencan, 2017, s. 106).

İslamiyet öncesi Türklerin sosyal yapılarına ilişkin bilgiler Türkçe yazıtlarda yer bulmaktadır. Türklerin sosyal yapısını ifade etmek amacıyla oğuş (aile), urug (aileler birliği), bod (boy, kabile), bodun (boylar birliği) ve il (devlet) şeklindeki yapılanma dikkat çekmektedir (Mandaloğlu, 2022, s. 483).

Eski Türk toplumunda ilk toplumsal birim olan aile, tüm sosyal yapının çekirdeğidir (Şencan, 2017, s. 107). Aile, Türk sosyal yapısının en küçük birimi durumundadır. Aile, toplumun sağlam temeller üzerine oturmasında fazlasıyla önemlidir. Öyle ki güçlü ordu ve aile yapısı Türk devlet yapısının temelini oluşturur. Türk milleti Hunlar itibarıyla kuvvetli aile yapılarını korumak konusunda hassasiyetli davranmışlardır. Hun Devleti'nde savaş becerisini yitirmek ile aile bağlarını yitirmesinin aynı olduğu görülmüştür (Mandaloğlu, 2022, s. 484). Türkler farklı bölgelere dağılmışlar ancak koruyucu aile yapılarına büyük önem verdikleri için varlıklarını sürdürmüşlerdir. Türk dili, diğer ülkelerde bulunmayan akrabalık farklılıklarını belirleyen birçok kelimeye sahiptir (Şencan, 2017, s. 108). Babalık kanunlarının geçerli olduğu Türk ailelerinde evlenen erkek çocuklar, yabancı evlilik veya saltanat esasına göre değil, velayet esasına göre paylarını alıp yeni aile kurmak üzere ayrılıyorlardı. Ailenin yaşadığı baba evi en küçük oğluna kalırdı. Küçük bir aile düzeninde yaşayan eski Türkler, daha özgür bireyler yetiştirme olanağına sahiptir (Çiçek, 2018, s. 239).

Eski Türk ailesi 'büyük bir aile' gibi görünse de esasında 'küçük bir aile' olarak kurulmuştu. Zira Türk ailesi; aile reisinin mülkü olarak kabul edilen ve birey üzerinde mutlak yaptırım hakkına sahip antik Yunan "genose" veya Roma "gens" inden (geniş aile) oldukça farklı olduğu ve Slav ailesinin büyüklerinin tüm aileyi köle olarak kullandığı, ortak mülkiyeti belirten büyük bir aile yapısından oldukça farklıdır. Bu tür evlerde çocuklar mal sahibi olma ve söz sahibi olma haklarından mahrum edilmektedir. Gelişkin çoban ailelerinde ise ortaklıklar sadece otlaklarda ve sürülerde bulunur. Türkçede evlilik için kullanılan evlilik veya evlendirme sözcükleri, erkek veya kadının ayrı bir yuva (aile) oluşturmak için baba ocağından

ayrılmasıdır. Genel olarak, evlilik sülale dışı aile oluşturmaya dayanmaktadır. Düzensiz çoban yaşamı, büyük aile yapısı için uygun değildir (Şencan, 2017, s. 107).

Bütün Türk halklarına ait genel Türk dili denilen ortak yazı dilinin varlığının en eski, en önemli delili Köktürk harfli yazıtlardır. Günümüzde dilleri ayrı ayrı yazı dili hâline gelen ve artık üst kimlikleri olan Türklüğü unutmuş olan bütün Türk halkları, dillerinin, edebiyatının tarihini söz konusu yazıtlardan başlatmakta, tarihlerinin, kültürlerinin kökünü bu yazıtların yazıldığı dönemden aramaktadır. İşte bu Köktürk harfli yazıtlarda geçen bark kelimesi *ev, barınak ve türbe, anıt-kabir* anlamlarına gelmektedir (Useev, 2016, s. 176).

Aileden sonra en büyük sosyal grup, Urug şeklinde tanımlanmaktadır (Çiçek, 2018, s. 239). İslamiyet öncesi Türk toplumunun temel yapısını meydana getiren aileler bir araya gelerek nesil, soy ve cins olarak tabir edilen urug denilen yapıları oluşturmuşlardır (Mandaloğlu, 2022, s. 483). Soylar birliği veya urug'a boy denirdi (Çiçek, 2018, s. 239). Bahsi geçen sosyal yapılanma içerisinde aileler birbirleriyle dayanışma içinde olmuşlardır (Mandaloğlu, 2022, s. 483). Boyların sahip oldukları kendi toprakları, boy beyleri ve boy beylerini seçen aile ve urug temsilcileri vardı. Boylar siyasi bir birlik oluşturmak için birleştiğinde buna Bodun adı verilirdi. Han ve Kağanlar budunun yöneticisi konumundaydı. Ancak, budunlar her zaman siyasi bağımsızlığa sahip değildi. Boylardan oluşan birliğe Bodun denmekteydi. Bodun bir il çatısı altında olabilir veya kendi varlığını müstakil olarak sürdürebilirdi. Boylar genellikle ortak soy ve dili paylaşırsalar da, bodunların ancak boylar arasındaki yakın işbirliğiyle oluşan siyasi topluluklar olduğu anlaşılmaktadır. Eski Türkler, tüm siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel konuların tartışıldığı ve karara bağlandığı büyük toplantılar yapar ve bunlara "kurultay" denirdi. Kurultay en büyük siyasi kurumdur. Burada töre yürürlüğe konur ya da kaldırılırdı. Başkan kağan seçme yetkisine sahipti. Sonbaharda askeri toplantılar, Haziranda dini toplantılar düzenlenirdi. "İl" Türk devlet anlayışında ifade edilen bir kavramdır (Çiçek, 2018, s. 240). Bu kavram, eski Türk toplumunda en üst düzey siyasi örgütlenmeyi ifade etmektedir (Donuk, 1978, s. 117).

"İl" sözcüğünün gerçek anlamı teşkilatlı bir siyasi topluluk, bir ulustur. Teşkilatlı halkın resmi adı devlettir. Devletin varlığı, egemenliğin varlığına bağlıdır. Türklerin en önemli niteliklerinden biri, güçlü teşkilatlanma becerisine sahip

olmalarınıdır. Yaşam biçimleri sebebiyle hürriyet ve istiklal onlar için vazgeçilmez olduğu için asla devletsiz kalmamışlardır. 4000 yılı aşan Türk tarihinde Türklerin vatansız kalarak bağımsızlıklarını kaybettikleri hiçbir şekilde görülmemiştir. Devletin asli unsuru milletin bütün olmasıdır. Millet oldukça devlet, devlet oldukça millet daim olacaktır. Müstakil ve hür bir milletin varlığı onun devletinin var olmasına bağlıdır. Egemen bir devletin kurucusu olan bir milleti vardır. Milletin bağımsızlığı devam ettikçe devlet var olacaktır (Çiçek, 2018, s. 240).

Eski Türkler, bütün dünyadaki insanların Türk devletinin tebaası olduğuna ve hükümdarlarının ise dünyanın hükümdarı olduğuna inanıyorlardı. Her yerde ve her çağdaki gibi Türk devlet felsefesinde de toplumsal yaşamın sınırları çözülmüş ve pratik olarak birçok kez tecrübe edilmiştir. Turan, cihan hakimiyeti ve mefkuresi büyük Türk imparatorluğunun ilk kurucusu Hunlar ile özellikle Hun hükümdarı Mete ile başlar. Türklerin en eski geleneği cihangirlik özellikleridir. Türkler, Tanrı tarafından üstün kabile olarak seçildiklerine inanıyorlardı. Bu gelenek İslam tarafından zayıflatılmamış ve güçlendirilmeye devam etmektedir. Türkler dünya hakimiyetinden kendilerinin sorumlu olduğuna ve Allah'ın onlara bu görevi verdiğine inanmışlardır. Eski Türkler arasında halk ile Beyler ve Kağanlardan oluşan iki toplumsal tabaka olduğu belirtilmektedir. Türkler halkın içinde bulunduğu toplumsal grubu basitçe Kara budun olarak adlandırır. Kutadgu Bilig'de insanlar dört grupta incelenmiştir. Bunlar, Alimler, Muhtesipler, Kapı kulları ve Avam-Halktır. Üç tür Avam grubu vardır: Bunlar zengin, orta gelirli ve fakirlerdir. Hükümdarın görevi, bu gruplardaki insanları daha yüksek mertebelere çıkarmaktır (Çiçek, 2018, s. 242).

4.4.1.3. İnanç ve Ahlaki Yapı

Türk milleti; tarihi boyunca birçok farklı din ve inanç sisteminden etkilenmiştir (Artun, 2020, s. 1). Türkler, oluşturdukları inanç yapılarının yanı sıra etkileşimde buldukları boyların dini inançlarından da etkilenerek, pek çok dine, doğa varlıklarına ve atalara ait kültürel inançlarıyla dini hayatlarını şekillendirmişlerdir (Tekin, 2020, s. 51).

Eski Türklerin dini inançlarının temeli, tabii varlıklara olan inançlara, atalar kültürüne ve gök tanrı inancına dayanmaktadır. Eski Türkler, doğada bazı gizli güçlerin var olduğuna inanıyorlardı. Bu varlıklar Türkler için kutsaldı. Bu doğal ilahi güçler dağlar, tepeler, kayalar, nehirler ve güneştir. Onlar aynı zamanda ruhlardı. Ruhlar, iyiler ve kötüler olmak üzere iki gruba ayrılırdı. Türkler bu doğa güçlerine kurban sunarlardı. Bunların en önemlileri dağlar, ormanlar, ağaçlar, ateş ve ocaklardı (Dıngıl, 2012, s. 31).

Atalar kültürü, ölen ataları onurlandırma ve onlar adına kurban etme inancı ve uygulamasıdır. Atalar kültürü, ölen ataların, özellikle de baba ruhlarının, geride kalanlara iyilik veya kötülüklerinin dokunabileceği inancına ve onlara karşı duyulan minnet duygusuna dayanmaktadır. Ayrıca tüm ataların ruhları ve mezarları atalar kültürünün konusu olmazdı ve bunlara sadece saygıdeğer kişiler erişebilirlerdi. Bu durumda ölümler kültürü ile atalar kültürünün farklı kavramlar olduğunu anlamamız gerekmektedir. Buradaki inancıya göre ata ruhları ölmelerinin ardından da yaşamaya devam eder ve toplumla bağlarını koparmazlardı. Yine bu inanca göre insanlar öldüğünde bedenini kaybeder ama benlikleri, yani manevi varlıkları yeryüzünde kalır ve geride bıraktıklarının yaşamlarını etkileyebilirdi. Onlar, ölümün hayatın sonu olmadığına inanırlardı. Bu tür inançların istisnasına sahip olan atalar kültüründe, yalnızca belirli kişilerin, özellikle de kabilelerin ataları, önemli savaşçılar, din adamları gibi kimseler bu kapsamda değer görmeye ve kurban ile dua ritüellerini hak eden kişiler olurlardı. Bu insanları diğerlerinden ayıran insanüstü yeteneklerin de ölmelerinin ardından devam ettiğine inanılırdı. Bu tür mistik güçlere sahip olan kişilerin, gönüllerini hoş etmek, onları güzel hatırlamak, kurban ve adaklar sunmanın bitki ve hayvanların artmasına neden olacağı düşünülmüştür. Bu amaçla atalar adına model ve maskeler yapılır, adına şenlikler ve törenler düzenlenirdi. Atalar ise dini ve toplumsal düzenin, örf ve adetlerin koruyucusu olarak görülmüştür. Gerçekleşmeleri onları mutlu eder ya da tersi ise kaygılandırır (Artun, 2020, s. 10- 11).

Gök Tanrı'ya inanç, çoğu Türk toplumlarında en yaygın inançtır. Bu inancın kabul edilmesindeki temel sebep, tabiat olaylarını mümkün kılan, insanlara hayat veren ve insanların varlığını devam ettirmesine yardım edenin Gök Tanrı olduğu düşüncesidir. Bununla birlikte, Türk hükümdarına yönetme gücü veren ve cihanı yoktan var edenin Gök Tanrı olduğuna inanılırdı. Aynı zamanda, Tanrının emirlerine uymayanların ağır şekilde cezalandırılacağı inancı kuvvetliydi. Savaştan önce ve

diğer topluluklarla anlaşma yaparken Türk kağanları göğe bakarlar ve Gök tanrıya dua etmek için ellerini göğe kaldırırlardı. Bu inançta Tanrı mavidir, sonsuzdur ve kuvvetlidir. İnsanlar hakkında hüküm verir ve itaat etmeyenleri şiddetli bir şekilde cezalandırır. Gök Tanrı inancında yerin, gökyüzünün ve suyun kutsallığına inanılmıştır. Din adamlarına "kam" adı verilmiştir. Gök Tanrı inancında cennet ve cehennem "uçmağ" ile "tam" şeklinde temsil edilmiştir. İyilik yapanın cennete, kötülük yapanın cehenneme gideceğine inanılmıştır. Bu, ahirete olan inancın bir göstergesidir. Bununla birlikte Orhun Yazıtlarında, yeni doğan anneleri ve çocukları koruduğu söylenen 'Umay' adlı bir Tanrıçanın varlığından bahsedilmektedir (Tekin, 2020, s. 53).

Atalar kültü, doğa varlıkları ve Gök Tanrı inancının yanı sıra Türkler, çevre topluluk ve kültürlerin etkisiyle pek çok din ile karşılaşmışlardır. Bu dinler göz önünde bulundurulduğunda en başta olarak Şamanizm ile karşılaşmaktayız. Şamanizm üzerine yapılan araştırmalar sonucu birtakım araştırmacı ve yazarlar bunun Türklerin devlet dini olduğunu kabul etseler de daha yakından incelendiğinde devlet dininin Şamanizm değil, İslam olduğu görülmüştür. Yapılan incelemeler sonucunda Şamanizm'in dinsel bir niteliğe sahip olmadığı, daha çok büyüsel bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Şamanizm'de "şamanlar", insanların sağlık sorunlarıyla ilgilendiklerine, sihir ve büyüler yaptıklarına ve dünya dışı varlıklarla iletişim kurduklarına inanılan din adamı niteliklerinden uzak kimselerdir. Bununla birlikte Şamanizm'de kutsal kitapların ve peygamberlerin olmaması, Şamanizm'in bir din olmadığı anlaşılmaktadır (Eroğlu ve Kılıç, 2005, s. 749).

Türkler Müslüman olmadan önce Gök Tanrı dininin dışında İslam dininin yanı sıra Hıristiyanlık, Budizm, Maniheizm ve Musevilik dinlerine inanmışlardır. Maniheizm dininin ilkelerinden olan savaşmamak, et yememek gibi kurallar Türklerin alışık olduğu davranış biçimine aykırıdır. Bilhassa Uygur Türklerince inanılan Maniheizm, Türklerin hayvancılığın yerine yerleşik hayat tarzını benimseyerek tarımsal faaliyetlerde bulunmalarının önünü açmıştır. Savaşma yasağı, Türkleri zayıf bir toplum haline getirmiş diğer devletler tarafından tahakküm ve asimilasyona yol açmıştır. Budizm'in getirdiği yerleşik yaşam tarzı ve savaş yasağı, Maniheizm'in yanı sıra Türklerin en temel özelliklerinden birinin, savaşma yeteneğinin kaybolmasına neden olmuştur (Tekin, 2020, s. 54).

4.4.1.4. Türklerde Ekonomik Yapı

Ekonomi, tarım, ticaret, el sanatları, sanayi ve hayvancılık gibi çeşitli sektör ve türlere ayrılmaktadır. Ekonomik yapıların oluşumunda ve gelişmesinde temel rol ve etki, toplumun yaşadığı doğal çevre ve iklim tarafından oynanır. Yerleşik kültüre sahip toplulukların ekonomileri genellikle tarım, ticaret, el sanatları ve sanayiye dayalıyken, bozkır iklimlerinde ve çevresinde yaşayan göçebe topluluklarda hayvancılık gelişmiştir. Bu toplumlarda ihtiyaçların karşılanması için yeterli ekonomik faaliyet yoktur (Koca, 2002, s. 18). Tezin bu bölümünde ekonomik yapıya büyük etkisi olan Bozkır kültüründe, hayvancılık, tarım, el sanatları ve ticaret değerlendirilecektir.

4.4.1.4.1. Besicilik

Eski Türk ekonomisi, hayvancılığa yani besiciliğe dayanıyordu (Koca, 2002, s. 18). Kurgan bulguları, Türklerin çok erken dönemlerde hayvancılığa dayalı yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdürdüklerini göstermektedir. Aslında hayvancılığı, bozkır ekonomisinin temeli olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Besicilik, otlatmanın kısıtlandığı yerlerde gelişigüzel yapılamadığından mera seçimi ve imar yapılması gerekir. Önemli olan bozkırda hayvan beslemeye uygun yazlık ve kışlık konaklanabilecek yerlerdir. Bu nedenle yayla adı verilen otlaklar ile kışlak adı verilen sınırları önceden belirlenmiş otlaklar arasında günlük değil mevsimlik olarak gerçekleşen göçebe yaşam, Türklerin doğal yaşam biçimidir. Yaz kış meralara göçlerin amacı elbette anlaşılır bir şekilde evcil hayvan yetiştiriciliğinin bu toplumda çok önemli bir yer tutmasıdır. Bilindiği gibi çok erken dönemlerde, koyun ve sığır yetiştiriciliğine ek olarak at yetiştiriciliği de yaygınlaşmıştır (İlgen, 2005, s. 829-830).

Bozkırların geniş bir saha kaplaması yüzünden, çiftçiler arasında dahi ziraatla birlikte hayvancılık mühim bir yer tutar. Bozkır coğrafyası ve iklim şartları Türklerin konar-göçer hayatı benimsemelerine neden olmuştur. Bozkır Türk ekonomisinin esasını, yüksek ovalar ve yaylalar olan Bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı,

çobanlık ve hayvan besiciliği teşkil ediyordu. Yetiştirilen hayvanlardan attan sonra ise koyun geliyordu (Mandaloğlu, 2014, s. 75).

Atlar ve koyunlar bu ekonominin iki ana, temel unsuruydu. Her iki hayvan da gruplar halinde barındırılırdı (Koca, 2002, s. 18). Atları, ilk evcilleştiren ve üzeniyi bulan kavimlerin, göçebe atlı millet olan Türkler olduğu bilinmektedir. Sadece kişisel kullanım için değil, yurtdışına ihracat için de yeterli at olduğu söylenmektedir. Ayrıca eski Türk mezarlarının kalıntılarında; at, koyun ve ineklerin yanı sıra deve iskeletlerinin de bulunması, Türk toplumunun çok erkenden (M.Ö. 2500-1700) deve kullanmaya başladığını ve atları evcilleştirdiklerini dolayısıyla bu tip hayvanları beslediklerini düşündürmektedir (İlgen, 2005, s. 830).

4.4.1.4.2. Tarım

Orta Asya'nın doğal ve iklimsel koşulları, tarım için uygundu. Ancak hayvancılık için aynı durum söz konusu değildi. Tarım, doğa ve iklim koşulları izin verdiği ölçüde vardı. Bununla birlikte, hayvancılık kadar tarım da zirai faaliyetler için önemliydi. Çünkü eski Türk toplumunda 'tarıgçı' olarak bilinen bir grup çiftçi (yetiştirici) vardı. Bu meslek grubu; hem hayvancılık hem de tarımla uğraşıyordu. Örneğin; Oğuz ve Karluk boyları, birlikte ekin yetiştirmiş ve sığır otlatmışlardır. Öte yandan Türkçedeki en eski kelimelerden biri 'tarıglag olarak bilinen tarla ya da darı ekilen yer', diğeri ise ekin olarak geçen 'hasat'tır (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s. 26).

Türkler, hayvancılığın yanı sıra tarım ürünleri üretmeleriyle de tanınırlar. Çin almanak kayıtlarına göre, 688 yılındaki zaferden sonra Göktürk Kağan Kapağan, Çinlilerden haraç olarak çok miktarda tohum ve tarım malzemesi aldı. Çin kaynakları bunu doğrulamaktadır. Ekmek fiilinin Göktürkler zamanından beri kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca arkeologlar Hun şehirlerinin kalıntılarında dökme sabanlar ve kalıpları, demir oraklar ve değirmen taşları bulmuşlardır (İlgen, 2005, s. 830). Buğday, çavdar ve arpa Türklerin en eski tarım ürünleri arasındadır (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s. 26).

Eski Türk topluluklarının pirinç, darı, mısır, asma, elma, dut gibi sebze ve meyveleri de yetiştirdiklerini belirtilmektedir. Ayrıca sadece kuru tarım yöntemleri değil birçok sulama kanalı da bulunmaktadır. Aşkabat yakınlarındaki Anau, M.Ö.

6000 yılına kadar uzanıyor. 1000 yıllarından kalma kerpiç, inek ve koyun gibi hayvanların tahıl ve kemik kalıntılarında yapılmış kare evlerde yerleşik bir tarım kültürünün kanıtıdır. Batı Türkistan'daki Namazgah-Tepe Kültür Merkezi'nin kazılan kalıntılarında kıyılmış yem, arpa, buğday, çavdar ve üzüm çekirdeği bulunmaktadır. Baklagiller familyasından acı baklanın da Orta Asya kökenli olduğu söylenmektedir. Fasulyenin Türkçe karşılığı yoktur. Ancak eski Çin'de Uygur baklası olarak adlandırılan bir sarı bakla türü, Türkler arasında kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Kenevir ve pamuk tohumlarının da yetiştirilip kullanıldığı belirtilmektedir (Gökalp, 1976, s. 383).

4.4.1.4.3. El Sanatları

Bozkır kültürlerinin en önemli ve belki de en önemli unsurlarından biri olarak tanımlanan demir, mitlerde ve tarihi belgelerde önemli bir yere sahiptir. Bozkırların koşullarında demir; Orta Asya'daki kabilelerde, özellikle atlı savaşçıların kabilelerinde bulunmuştur. Birçok malzemenin imalatında kullanılan demir, çok eski zamanlardan beri madenlerde kullanılmaktadır. Mayemir kültür alanındaki 5. ve 6. yüzyıllara ait arkeolojik buluntular, büyük miktarda demirin hançer, balta ve miğfer yapımında kullanıldığını göstermiştir. Andronova kültüründe, zengin altın işleme kazıları, Altay bölgesinin o dönemde altın endüstrisinin merkezi olduğunu ortaya çıkarmıştır (İlgen, 2005, s. 831).

Demircilik, Türkler için sade bir ekonomik uğraş olmanın çok ötesinde, adeta bir töredir. Demir Çağı'nı başlatan millet olan ve tarih sahnesine "Altaylı demirciler" olarak çıkan Türkler, tarihlerinin ilk dönemlerinden beri demircilikleri ile ün salmış bir millettir (Yağcı, 2015, s. 1).

Demir ve altınla çalışmanın yanı sıra, deri ve dokuma, en yaygın Türk el sanatlarıdır. Pazırık Kurgan'dan çıkarılan Hun halısı, sanat tarihimizde bilinen ilk Türk halısıdır. Santimetre karesinde 36 düğüm ile çok iyi bir işçilik gösteren bu kilim, sadece dokumanın değil, dokuma için gerekli malzemelerin de ileri düzeyde geliştirildiğini göstermesi açısından çok önemlidir. Kilim ve kilimlerin yanı sıra hasır, çadır kumaşı ve her türlü giysi de Türkler tarafından yapılmıştır (İlgen, 2005, s. 832).

4.4.1.4.4.Beslenme

Türkler, yiyeceklerini iki ana kaynaktan elde ettiler: hayvanlar ve bitkiler. Kuşkusuz, hayvansal kaynaklı yiyecekler baskındı. Çünkü eski Türk ekonomisi ağırlıklı olarak hayvancılığa dayalıydı. Bu nedenle Türk yemekleri genellikle hayvansal kökenliydi. Et, hayvanlardan elde edilen tartışmasız en önemli besin maddesiydi. Türkler, et ihtiyacını kendi yetiştirdikleri; kuzu, koyun, koç, keçi, at, deve, tavuk, kuş, geyik, tavşan ve balık gibi yabani hayvanlardan karşılıyordu. Süt, hayvanlardan elde edilen besinlerden biridir. Süt kaynatılıp içildiği gibi çeşitli besinler de bu üründen üretilip yeniyordu. Bunların en önemlileri yoğurt, peynir, kaymak, krema, tereyağı ve kıymız gibi yiyecek ve içeceklerdi. Yoğurt eski çağlardan beri Türkler arasında bilinmekteydi. Mayaya “kor” denilirken yoğurt yapma işine “yoğurt uzıtmak” denirdi. Yoğurdun suyu alınarak “kurut” adı verilen peynir yapılırdı. Yoğurt çorba yapımında kullanılırdı (Şahin, 2010, s. 60).

Bitkilerden elde edilen ürünler de mevcuttu. Bunlar buğday, darı, arpa ve pirinç gibi ürünlerdi. Bunlardan; buğday, arpa ve darı, bugün olduğu gibi o gün de ekmeğin temel malzemeleriydi. Ancak yufka adı verilen ince ekmeğe sadece buğday veya arpa unundan yapılırdı. Türkler; patlıcan, fasulye, pancar, havuç, kabak, sarımsak, soğan, salatalık, turp, şalgam, biber gibi sebzeleri tanımış ve yemişlerdir. Ayrıca balkabağı başta olmak üzere çok sayıda benzer ürün yetiştirdiler. Çünkü bu sebzeyi bol bol yetiştiren "kabaklık" diye bir tarla vardı. Kabak, bugünkü haliyle olduğu gibi, eski Türk toplumlarında da hem taze hem de kurutulmuş olarak yenirdi. Türkler çeşitli meyveler de yetiştirmişlerdir. Bunlar; elma, şeftali, kayısı, erik, armut, ayva, dut, yer fıstığı, fındık, üzüm, ceviz, iğde, karpuz, kavun gibi bugün de bildiğimiz ve yetiştirdiğimiz meyve ve yiyeceklerdi. Böğürtlen, kavun gibi yiyecekler de sevilirdi (Koca, 2002, s. 35- 37). Bu durum Türklerin daha o dönemde çeşitli meyve ve sebzelerden istifade ettiklerini ve damak tadına dikkat ettiklerini göstermektedir.

4.4.1.4.5.Ticaret

Hayvancılığa dayalı bozkır ekonomisi Türklerin yaşamlarını sürdürmelerine yetmemiş, ekonomideki eksikliklerini ticaret yoluyla gidermeye çalışmışlardır. Türkler, fazladan ürettikleri malları başkalarına satmak, sahip olmadıkları malları

almak için ticaret bağları kurarlar. Yani o dönemde ithalat ihracat işlerini bu şekilde gerçekleştirirler. Esas olarak komşuları, Çin ve Bizans ile ticaret yaptılar. Genellikle komşu ülkelere hububat ve giyecek alımı karşılığında; canlı hayvan, konserve et, deri postalamak, kösele, kürk, hayvan yemi, hayvansal gıdalar özellikle at satmışlardır (Mandaloğlu, 2013, s. 134).

Eski Türklerin bir kısmı evlerini arabaların üzerine inşa etmişler ve bu arabaların bir kısmı atölye niteliğinde olmuş, bir yere yerleştirildiklerinde sokaklar ve çarşılar oluşturmuş ve pazarlar doğmuştur. Türklerin göçebe olması ekonomilerinin bu yönde gelişmesinin önünü açmıştır. Aralıklı olarak kurulan bu çarşı ve pazarlar adil ticaretin önünü açmış ve iç pazarı canlı tutmuştur (Gökalp, 1976, s. 390).

Türklerin ticaretini yaptığı ürünlerin başında hayvanlar ve hayvansal ürünler gelmektedir. Hayvansal ürünler gibi canlı hayvanların ticareti de yapılmıştır. Hayvansal et ve süttten yapılan gıdalar, başta Çin olmak üzere; komşu ülkelere satılan mallar arasında yer almıştır. Türkler; Çinlilere altın, gümüş, at, deri, ayakkabı ve kürk gibi mallarını Çin ipeği karşılığında vermişlerdir. İpek Yolu, eski Türklerin ticaret yollarının başlangıcına işaret etmektedir. İpek Yolu, Çin'den başlar ve Akdeniz kıyılarında sona erer. Bu kervan yolu, adını popüler bir ürün olan ipekten almıştır. İsmi verecek kadar önemli olan ipek, ekonomi alanında da oldukça önemlidir. Tüccarlar ipek ticaretinde büyük karlar elde etmişlerdir. İpek Yolu'ndaki büyük ilerleme, Türkler ile komşuları arasında kıyasıya bir rekabete yol açmıştır. Ak Hun devletinin yıkılması ve İran'a karşı Türk-Bizans Antlaşması'nın imzalanması, İpek Yolu'na hakim olma düşüncesinden kaynaklanmıştır. İpek Yolu'na açılan kapı, İç Asya bölgesi, Türkistan ve Çin'de siyasi hakimiyet için başlıca hedef haline gelmiştir. Bu nedenle Türkler ve Çinliler birbirleriyle savaşmışlardır. Bu muharebe; 751'de Talas Savaşı'na yol açmış ve Çin'in Batı Asya'ya olan ilgisini kesmiştir (Kafesoğlu, 1993, s. 313).

Eski Türklerin ticaret yaptığı bir başka yol da “Kürk Yolu” olarak adlandırılmıştır. Bu yol, İpek Yolu'na paralel uzanır ve çok fazla ticari faaliyete sahip olmuştur. İpek Yolu tarihin en önemli ve en eski kara yollarından biridir. Çin'den başlayıp batıda Roma'ya kadar uzanan İpek Yolu, genelde doğu ve batıya giden; güney İran'a, kuzey Avrasya bozkırlarına ve güney Hindukuş Dağlarından,

Hindistan'ın alt kıtasına uzanan yolların kültürel güzergâhını temsil etmekteydi. İpek Yolu insan organizmasındaki kan damarlarına benzer şekilde dünya ticaretini besleyen ve 1500 yıl zarfında, bu yollar ağını isimlendirmede kullanılan en yaygın ifade olmuştur (Işık ve Gökçe, 2016, s. 242). “Kürk Yolu” üzerinde ticareti yapılan mallar arasında sincap, sansar, tilki, samur, kunduz ve vaşak gibi hayvanlar bulunmaktadır. Hayvan derilerinden ceket, pantolon, ayakkabı, çizme vb. aktif kullanılabilir eşyaları üretmeleri, Türklerin komşularıyla olan ticari bağlarını ve dolayısıyla ekonomilerini geliştirmiştir. Bozkırda yaşayan Türkler tarafından Çin'e satılan ürünler arasında yün, yağ, bal, giysi, misk, zırh, kalkan, topuz ve diğer çeşitli silahlar yer almaktadır (Kafesoğlu, 1993, s. 313).

Çin'le başlatılması teamül haline getirilen İpek Yolu ticarî etkinliğinin bu ülke içerisinde tarihi ulaşım alt yapılarından yararlandığı gerçektir. Nitekim imparatorluğun merkezî yönetim ve kontrolünün sağlanması nedeniyle bürokratik akışkanlıkları, kökleşmiş yol ağı üzerinden mümkün olmuştur. Her türlü resmî evrakların taşra ve merkez arasında gidip gelmesi, bu sistemin hem ülke hem de komşu ülkeler arasında sağlanması kurumsallaşmış bir posta sisteminin olmasına, doğal olarak belirlenmiş yollara bağlıydı. Bu sayede yolların esas olduğu posta sistemi, ticaret ve çeşitli kültürel akışlar Mançurya'dan Moğolistan'a, Türkistan'dan Avrupa ve Anadolu'ya, güneyde ise Tibet'ten Hindistan'a kadar yaygınlaşmıştır (Şahin , 2020, s. 94-95).

4.1. Türklerde Devletin Kaynakları ve İlkeleri

4.4.1.5 Yazılı Kaynaklar

Yazılı kaynaklar, Türklerin milli kaynağını oluşturan son unsurdur. Yazılı kaynakları; destanlar, kitabeler ve devlet idaresini konu alan diğer eserler olarak tasnif edebiliriz.

4.4.1.5.1. Destanlar

Destanlar, bütün bir ulusun-milletin ortak yaşantısını, yaşam mücadelelerini, hayata bakış açılarını ve bağlı bulunduğu toplumun kültürünü yansıtmaları

bakımından milletler için önem arz eden bir konudur. Dünya edebiyatının başlangıç noktasını teşkil eden destanlar, çeşitli konularda yaratılış anlatılarının yanında, toplum üzerinde iz bırakmış kahramanlar ya da savaş ve barış gibi olayların toplum nezdinde ortak motifler çerçevesinde oluşturulmuş zengin eserler olduğu savunulabilir. Türk destanları da evrenin-dünyanın-kadın ve erkeğin yaratılışı, Türk Milleti'nin oluşumu, devletlerin ve boyların gelişim ve çöküşlerinin yanı sıra savaşlar ve barış döneminde meydana gelen, Türk Milleti üzerinde iz bırakan etkilere sahip olay ve kişiler hakkında da geniş bilgiler sunan eserlerdir. Türk Destanlarının oluşum gösterdiği coğrafi çeşitlilik göz önüne alındığında diğer milletlere ait destanlardan farklılık gösterdiği ortaya çıkmaktadır (Aksu, 2020, s. 13).

En önemli ve ünlü Türk milli destanlarından biri olan Oğuz Kağan Destanı, "Oğuzname" adlı eski bir belgede kayıtlıdır. Bu destanda bir kahraman olarak bahsedilen Oğuz Kağan, M.Ö. 2. yüzyılda büyük Türk İmparatorluğu'nu başarıyla kuran gerçek bir tarihi şahsiyettir. Asıl adı Mete Han olan ve Tümen Yabgu'nun oğlu olarak bilinen Oğuz Kağan, M.Ö. 209-174 yılları arasında Kuzeydoğu Asya'da kurulan Türk devletini, Kuzey Asya'yı Çin'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan ve Çin'i yöneten büyük bir imparatorluğa dönüştürmüştür. Hun-Oğuz Destanı, Oğuz-Kağan Destanı, bir milletin baş döndürücü bir imparatorluk haline gelişini, milli coğrafyanın milli zihniyet yapısı içinde işlenmesini ve Oğuz-Kağan ile kendisini oluşturan milletler arasındaki çığ gibi büyümeyi konu edinmektedir. Bu destan, Tümen Yabgu'nun oğlu Mete'nin Oğuz Kağan adına kutsandığı Türk millî destanının bütün süslerinin, ruh yapılarının ve özelliklerinin çok güzel bir alayı ve gözler önüne serilmesidir (Yılbır, 2006, s. 50).

Öte yandan, Bozkurt Destanı, bilinen en önemli Göktürk destanlarından biridir. Bir anlamda 6. yüzyıldan 8. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren Türk devletinin, Göktürk'ün soyunu ve varoluş tarihini ifade etmektedir. Ayrıca yeni bir dal olarak Türklerin dirilişi diyebileceğimiz Bozkurt destanı, Bilge Kağan'ın Orhun abidesindeki meşhur vasiyetinin ilk cümlesi; "Tanrı'dan gelmiş Türk Bilge Kağan, Tanrı istediği için bu tahta oturdum" ibaresi düşünüldüğünde, soy ve ırkın nasıl tanrılaştırılması gerektiğini de ifade etmiştir (Yılbır, 2006, s. 51).

Bir diğer destan ise, Manas Destanı, Kırgızlara aittir ve geniş hacmiyle bilinen bir destandır. Bu destanın dünyada bilinen destanlar içerisinde en uzun destan

olduğu belirtilmektedir. Kırgızlar da Manas Destanı, yazıya aktarılanı dek sözlü kültürlerinde uzun süre muhafaza etmişlerdir. Destanın halk arasında anlatılması, Kırgızlar arasında köklü bir geleneğe dönüşmüştür. Destanı başından sonuna kadar söyleyen kişilere ‘‘Manasçı’’ adı verilmiştir. Manas gücüyle hilelerden kurtulan, kendini halkına adanmış, onların huzurunu önceleyen bir hükümdardır. Manas’ta başkahramanların da, yan kahramanların da olumlu ve olumsuz özelliklerinin ayırım yapılmadan verilmesi, destanın doğal yönüne katkıda bulunmaktadır. Örneğin; Manas’ın babası Cakıp Han, destanın başından itibaren iyi anlatılmaktadır. Fakat Manas’ın ölümünün ardından gelinine karşı olumsuz tutum sergilemektedir ve gelinini istemediği bir evliliğe zorlamaktadır (Çoban, 2020, s. 15-16).

Dede Korkut Destanı, üzerine yapılan birçok çalışma nedeniyle günümüze kadar önemini korumuştur. 2018 yılında İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası temsili listesine dahil edilmesi de önemini ve güncelliğini koruduğunun bir göstergesidir. Dede Korkut, Türklerin kahramanlık çağını kalbimizde yaşatan, bize anlatan, her şeyi bilen, Türkleri birleştiren, geçmişle gelecek arasında köprü kuran bir bilgedir, atamız olarak bilinmiştir. Buluğ çağı, isim koyma, kız arama, evlenme, evlenme gibi törenleri yöneten büyük bir adamdır. Dede Korkut Destanı, Türk gelenek ve inanışlarını, boyların sosyal yaşantılarını, gelenek ve kültürlerini, kahramanlıklarını ve sosyo-politik örgütlenmelerini Oğuz boyları arasında yaşatılan zengin örneklerle gözler önüne serer (Küçükcaladağlı, 2019, s. 85).

Bu destan, destana adını veren Şu'nun M.Ö. 4. yüzyılda yaşamış bir Türk hükümdarı olduğuna inanılmaktadır. Bu destan, Makedonyalı İskender’in Asya’ya yaptığı seferleri ve bu seferlerde Türklere karşı yaptığı savaşları anlatır. Türk boylarının oluşumundan ve Türk Şehir hayatının başlangıcından da bahsedilmektedir.

Divan-ü Lugat-it Türk'te yeterli bilgi olmasa da destanla ilgili kısa bir özet bulunmaktadır. Göç Destanı Uygur Destanıdır. Bugün, Orhun Nehri'nin kıyısında, geçmişte Ordu/Balık olduğu söylenen bir Şehir ve saray kalıntıları bulunmaktadır. Hüseyin Namık Orkun, büyük Uygur Destanının son bölümü sayılabilecek Göç Destanının, bugün kentin saray kalıntıları önünde görülebilen bir kitabede yazıldığını iddia etmektedir. Bu yazıtlar Moğol Hanı Ögeday zamanında Çin'den getirilen uzmanlar tarafından okunup tercüme edilmiştir. Çin ve İran kaynaklarının kayıtlarına

göre Göç Destanı, gerçekte birbirini tamamlıyor gibi görünse de iki ayrı söyleyiş olduğu ve tarihi bilgilere yakınlığı ile bilinmektedir (Yılbır, 2006, s. 50-51).

4.4.1.5.2. Yazıtlar

Yazıt olarak da adlandırılan kitabeler, Türk dünyasının tarihine ışık tutan çok önemli bir bilgi kaynağıdır. Orhun Yazıtları, Türk tarihinin en çok çalışılan ve en önemli belgesi olarak kabul edilir. Uygurlar'a ışık tutan yazıtlar arasında Orhun Yazıtı'nın yanı sıra Yenisey Yazıtı, Şine Usu Yazıtı, Ongin Yazıtı, Ihe Hushotu Yazıtı, Suci Yazıtı ve son olarak Karabalasagun Yazıtı bulunmaktadır. Bu başlık altında üç yazıt yer almaktadır (Tekin, 2020, s. 63).

4.4.1.5.2.1. Orhun Yazıtları

Orhun Yazıtları tarihte, Türklerin bilinen ilk alfabesi olan Orhun alfabesi ile Göktürkler tarafından yazılmıştır (Topsakal, 2018, s. 296). Tonyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tegin Yazıtları genellikle Orhun Yazıtları anlamına gelmektedir. Bu yazıtları içeren yazılar önemli birer tarihi belgedir. Bunun sebebi, o dönemde yaşanan olayları bizzat yaşayan veya tanık olan kişilerin yazmış olmasıdır. Bilge Kağan Yazıtının büyük bölümünü, Köl Tegin Yazıtının ise tamamını Bilge Kağan kaleme almıştır. Bilge Kağan, seferleri ve 697-734 yılları arasında meydana gelen 37 yılın savaşlarını şadlığından ömrünün sonuna kadar geçen olayları, bizzat yaşaması sebebiyle olayları birincil kişiden yazmaktadır. Köl Tegin Yazıtlarında, Bilge Kağan'ın hükümdar olmasında ve devlet idaresinde büyük katkılar sağlamış Köl Tegin'e, şahsi olarak yazdığı ifadeler bulunmaktadır. Tonyukuk Yazıtlarında ise Kutlug'tan önce Çin'e karşı gerçekleştirilen isyanlardan Kapgan Kağan'ın 716 yılında ölümüne kadar süren olayları içermektedir. Bilge Kağan gibi Tonyukuk ta, yazıtta aktardığı olayları şahsen görmüş ve yaşamıştır. Bu yazıtı Tonyukuk bizzat kendisi yazmış ve dikmiştir. Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazarının Bilge Kağan olduğu, olayları anlatan ve hitap eden kişinin kendisi olmasından anlaşılabilir (Sarıhan, 2019, s. 3-4).

Şekil 2. Orhun Yazıtları

Kaynak: <http-1>

4.4.1.5.2.2. Yenisey Yazıtları

Yenisey Yazıtları, kuzey Moğolistan'da, Yenisey Nehri boyunca, bugünkü Hakasya ve Tuva sınırları içinde, bugün sayıları yaklaşık 250 olan, Türkçe yazıtlardır. Yenisey Yazıtları bölgede yaşayan Kırgız, Azurah ve Çik kavimleri tarafından yapıldığı sanılmakla birlikte, yazıtın tarihi kaydına rastlanılamamıştır. Yenisey yazıtlarında bazı harfler Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarından ya şekil itibarıyla farklıdır ya da başka sesleri karşılamaktadır. Yenisey yazıtları söz varlığı açısından temelde özellikle Moğolistan'da bulunan ve II. Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı tarafından dikilen yazıtlardan farklı değildir. (Aydın, 2013, s. 37). Türk edebiyatındaki Yenisey Yazıtı 7. yüzyıla ait bir eserdir ve bu hususta önem teşkil etmektedir (Tekin, 2020, s. 63-64).

4.4.1.5.2.3. Ongin Yazıtı

Ongin Yazıtı, 1891'de Dış Moğolistan'ın Manet Dağlarında, Ongin Nehri'nin bir kolunun yakınında keşfedilmiştir. Ongin Yazıtının ön yüzüne boyun arması denebilecek bir sembol görülmektedir. Bir yazıtta bu sembolün bulunması nedeniyle 8. yüzyıla kadar uzandığı ve Türk beyine atıfta bulunduğu bilinmektedir (Clauson ve Şahin , 2011, s. 27-28). Yazıt ilk bulunduğu daha sağlam ve okunaklı iken bugün

üç parça halinde ve çok yıpranmış bir haldedir. Yazıt üzerine çok sayıda okuma ve tamir etme girişimleri olmuştur. Yer verdiği konular ve dil özellikleri dolayısıyla önemli yazıt bugün Moğolistan'da Övörhangay müzesinde saklanmaktadır. Mevcut yayınları kendi saha çalışmamla birleştirerek yaptığım değerlendirme aşağıdadır (Ölmez, 2017, s. 43).

4.4.1.5.3. Devlet Yönetimini Ele Alan Diğer Eserler

Bu başlık altında Türk tarihi ve edebiyatının çok önemli temelleri olan Kutadgu Bilig, Nasihatü'l-Mülük ve El-Ahkam-Üs Sultaniyye ve Siyasetname ele alınmakta ve anlatılmaktadır. Bütün bu eserlerin ortak noktası, yazarlarının devlet memurlarına verdiği öğütler ve iyi bir devlet memurunda olması gereken özelliklerin sıralanmasıdır (Tekin, 2020, s. 64).

4.4.1.5.3.1. Kutadgu Bilig

Karahanlı Devleti hükümdarı olan Tabgaç Buğra Kara Han'a ithaf edilen "*Kutadgu Bilig*", 1070 yılında Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserin başlığı olan Kutadgu Bilig, "mutluluk veren bilgi" anlamını taşımaktadır. Yusuf Has Hacib'in bu eseri, "devlet", "adalet", "kanaat" ve "akıl" kavramları temel alınarak yazılmıştır. Yusuf Has Hacib'e göre yönetimin esası olan bilgi oldukça önemlidir. Ona göre, insanlar yaratılış bakımından eşittir ve onları birbirlerinden ayıran kendilerinin bilgi seviyesidir. "Bir memleket kılıç ile fethedilir fakat kalem ile elde tutulur" ifadesinde, kalemle anlatılmak istenen ise bilgidir. Ayrıca Yusuf Has Hacib bütün iyiliklerin bilgiden kaynaklandığını belirtmiş, töre veya kanunun hükümdardan üstün olduğunu dile getirmiştir. Eserde Osmanlı Devleti döneminde tekrar dillendirilecek olan "daire-i adalet" ise dikkat çeken bir başka özelliktir. Kutadgu Bilig aynı özellikleri taşıyan diğer eserlere göre daha sonraki yıllarda yazılmasına karşın, Türk İslam dünyası nazarında ilk siyasetname niteliğindeki eserdir. Kutadgu Bilig, her iki dünyada da saadetin sırlarını açıklayan rehber özelliğini taşıyan bir kitaptır. Ayrıca eser iç içe halindeki daireler içerisinde, birbiriyle etkileşim halindeki birey, toplum ve devletin uyumunu tanımını açıklamaktadır. Bununla birlikte bunu gerçekleştiren ahlak, erdem ve ilkelerin neler

olduğunu ve bu özelliklerin nasıl kazanılması gerektiğiyle ilgili tavsiyeler vermektedir (Yıldırım, 2018, s. 48).

Şekil 3. Kutadgu Bilig'den bir kesit
Kaynak: (http-4)

4.4.1.5.3.2. Nasihatü'l- Mülük

Nasihatü'l- Mülük, Gazali tarafından 1105-1118 yılları arasında hüküm süren Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah için yazılmıştır. Gazali hayatı boyunca İslam dünyasına çok büyük katkılar vermiştir. Yazarın yazmış olduğu önemli eserlerden biri olarak yöneticilere neler yapması gerektiği konusunda öğütler veren telkinlerde bulunan Nasihatü'l Mülük'tür. Gazali'nin yaşamış olduğu dönemde öncelikle Abbasi hanedanında görülen halifelik kavgaları toplumun düzenini bozmuştur. Aynı

zamanda Büveyhiler ortaya çıkmış ve Selçuklular istikrarı sağlayana kadar toplumda huzursuzluğa sebep olmuşlardır. Selçukluların gelmesi ile birlikte toplumsal birlik sağlanmış ancak Batıniler'in eylemleri devam etmiştir. Daha sonra ise Sultan Melikşah'ın ölmesi ile birlikte tekrar taht kavgaları başlamış ve Moğol istilası başladığında devlet hazırlıksız yakalanmıştır. Yazarın ortaya çıkardığı eser incelenince Gazali'ninde dönemin şartlarından çok etkilendiği görülmektedir. Çünkü Gazali Selçuklu döneminin oldukça karışık yıllarında yaşamış, yaşadığı çağa anarşi hâkim olmuştur. Kitabın içerisinde bulunan başlıklardan görüldüğü üzere Gazali devlet yönetimine, devlet başkanına hem devletin hem de yöneticilerin halk ile olan ilişkisine devlet istikrarı için oldukça büyük anlamlar yüklemiştir (Aytan, 2021, s. 122).

Gazali, yaşadığı çağın da etkisiyle istikrara çok önem vermiştir. Hükümdar halktan biri olduğunda kendisine nasıl muamele edilmesini istiyorsa, kendi de o şekilde muamele etmelidir. Gazali başkan olarak nitelediği hükümdara onun yaptıklarına yapacaklarına da oldukça önem vermiştir. Çünkü şefkat, azap ve cezaya dair yeryüzünde her ne meydana gelirse, hükümdarların gönülleri vasıtasıyladır. Gazali hükümdara tedbirli, akıllı, uyanık, cesaretli olması gibi birçok telkinde bulunurken, bütün bu işlerin onu aldatmamasını da tembihlemiştir. Çünkü buradaki sultanlık, ahiret hayatında kazanacağı sultanlığın yanında hiçbir şeydir. Hükümdarın karar verirken asla ahiret hayatını unutmaması gerektiğini hatırlatmıştır. Bu eser içerisinde Gazali başlıklar halinde kendi fikrinden bahsetmiş daha sonra ise fikrini hikâyeler ile desteklemiştir. İslam dünyasından, geçmişte yaşayan hükümdarların tecrübelerinden, devletlerin yaşanmışlıklarından örnekler vermiştir. Burada amaç hükümdarı küçük düşürmek değil yardımcı olmaktır. Gazali yazmış olduğu bu eseriyle hükümdarlara kılavuzluk etmiştir (Aytan, 2021, s. 123).

4.4.1.5.3.3. El- Ahkâm-Üs Sultaniyye

El-Ahkâm-üs Sultaniyye, Türk-İslam dünyasının önemli düşünürlerinden olan Maverdi tarafından yazılmış bir eserdir. Billhassa devlet başkanlığı konusu üzerinde durulan eser Türkçe olarak "Sultanlığın İlkeleri" şeklinde karşılık bulmuştur. El-Ahkâm-Üs Sultaniyye'de, hükümdarın görevleri ve yetkileri, sahip olması gereken

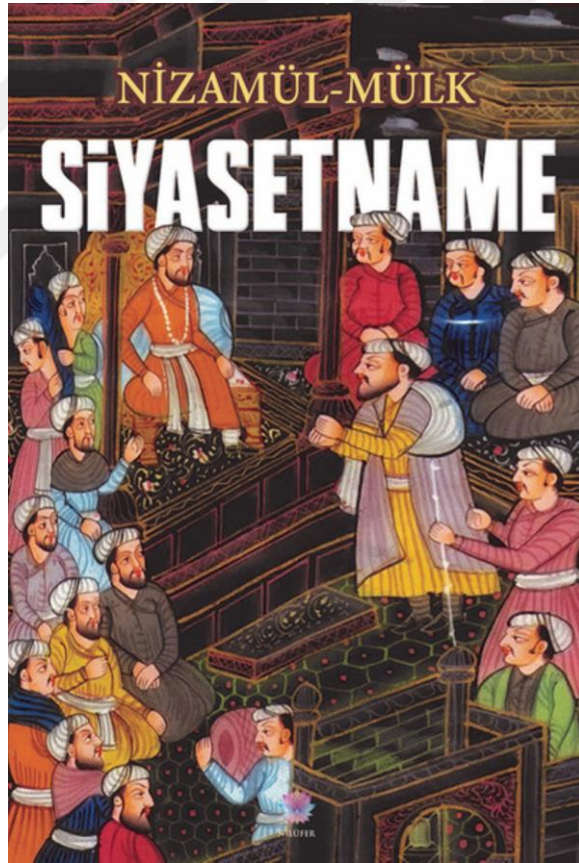
özellikleri ve seçimi, hükümdarlığın önemi ve milletin hükümdara karşı görev ve sorumlulukları önemlidir. Maverdi, devleti insan bedeni olarak tasvir etmiş ve hükümdarın devleti temsil eden bu bedenin kalbi olduğunu belirtmiştir. El- Ahkâm- Üs Sultaniyye, çoğunlukla kamu yönetimi alanına ve yönetsel hususlara değinirken siyaset teorisine de belli ölçüde yer vermiştir (Maverdi Akt. Canatan, 2014, s. 71).

El-Ahkâm-üs Sultaniyye'deki en göz alıcı özellik, devletin yönetilmesine ilişkin İslami kurallara yer vermesidir. Ayrıca, devlet idaresi ve siyaset alanında kaleme alınmış ilk İslami eser olma özelliğini taşımaktadır. Maverdi, çeşitli kaynaklarda devlet yönetimine ilişkin İslami hükümlerin dağınık ve parça parça halinde bulunması sebebiyle yöneticilerin bu hükümleri öğrenmek konusunda zorlanabileceğini belirtmiştir. Son olarak Maverdi, eserin İslami hükümlerin tek bir metin çatısı altında birleşmiş olmasının bu konudaki eksikliği ve zorluğu ortadan kaldırdığını belirtmektedir (Yıldırım, 2018, s. 49).

4.4.1.5.3.4. Siyasetname

Nizamü'lmülk'ün en önemli eseri olan Siyasetname, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a yöneticilik sanatına ilişkin bilgiler vermek amacıyla kaleme alınan bir eserdir. Siyasetname, Sultan Melikşah'ın devlet ve ilim adamlarından ülkesinin durumuna ilişkin düşüncelerini ve önceki hükümdarlar tarafından uygulanmış olan kendisinin de uygulayabileceği yönetim uygulamalarını kaleme alıp kendisine sunmalarını istemesi üzerine 1077-1078 yıllarında yazılmıştır. Başlangıçta 39 bölüm şeklinde düzenlenen eser, diğer devlet ve ilim adamlarının eserleriyle birlikte 1091 yılında Sultan Melikşah'a takdim edilmiş, bu eserler arasından yalnızca Nizamü'lmülk'ün Siyasetname'si Sultan tarafından takdir edilmiştir. Nizamü'lmülk sonraki yıllarda da Siyasetname üzerinde çalışmaya devam etmiş, bu dönemde eserine çoğunlukla devlete yönelik İsmaili tehdidine ilişkin yeni bölümler eklemiş ve bu bölümler ile Siyasetname'nin tamamlanmış hali 51 bölüme ulaşmıştır. Siyasetname'de Nizamü'lmülk devlet adamlarına ve hükümdara devlet yönetimi ile tavsiyeler vermiştir (Nizamü'lmülk, 2009, s. 1-3). Bu eserde Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi, mali, askeri ve hukuki yapısını incelemiş, kurumlardaki eksik

yanlarının yanı sıra alınması gerekli olan tedbirler üzerinde durmuştur. Dolayısıyla Siyasetname adlı eser, Selçukluların devlet teşkilatına ilişkin kapsamlı bilgiler veren ve o dönemin ekonomik, siyasal ve toplumsal yapısını analiz eden bir eser özelliği taşımaktadır. Nizamü'l-mülk, 51 bölümden oluşturduğu bu eseri kaleme alırken, kendi tecrübelerini, eserde geçen kahramanları, geçmişte yaşamış halifeleri, emirleri ve sultanları olan hikayeleri, Kur'an ayetlerini, Hz. Muhammed(sav)'in hadislerini, sahabelerin örnek hareketlerini rehber edinmiştir. Her bölümde, ilk olarak kaleme aldığı konuya ilişkin kendi düşüncelerini ifade etmiş ardından düşüncelerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla hadislere, hikayelere ve ayetlere yer vermiştir (Gökcan, 2018, s. 27-30).

Şekil 4. Siyasetname

Kaynak: (<http-2>)

4.4.2. Türk Devletinin İlkeleri

Türk devletini oluşturan temel kaynakların yanı sıra devletin idari ve teşkilat yapısını şekillendiren ve gelişmesine katkı sağlayan temel ilkeler vardır. Bu ilkeler: adalet, sınıfsızlık ve sosyalliktir. Bu temel ilkelere bakıldığında adalet, iyi yönetişimin sağlanmasında birinci faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.4.2.1. Adalet

İslam öncesinde Türk Devlet geleneği olarak inşa edilen adalet, insana verilen hak ve değerler, hukukun üstünlüğü ebedi olarak mutluluğa erişmek, refaha kavuşmak için düstur edinilmiş yüzyılların sonucunda Türkler adaletli ve hoşgörülü olmalarıyla anılır. Devlet adamları hoşgörü ve adalet üzerine kurulu politikalarını uygulamaya koymakla mükellef olmuşlar Hz. Mevlana'nın dediği “Ne berai fasl amedin, ma berayi vasl amedim” yani “biz bölüp parçalamaya değil birleştirmeye geldik” sözleri ile dini, dili ne olursa olsun insanlara adaletli hükmetmeye özen gösterilmiştir. Bu durum özellikle İslam ile tanışma ve Batı'ya başlayan Türk göçleri ile tekamül göstermiş devamında geniş topraklara hükmetmekle mükellef olan Türkler bir devlet geleneği olarak tebaalarına bu yaklaşımı her daim sürdürmeye özen göstermişlerdir (Çakırlar, 2019, s. 9).

Türk yönetim geleneğinin şekillenmesinde; Eski Türk Devlet anlayışında, toy, kurultay, şölen, han-ı yağma gibi yapılar ile birlikte İslam Devlet geleneğinde, “şura anlayışı”, “Kadıy-ül Kudat kurumu” ve devlet işlerinin yürütüldüğü “divan”lar etkili olmuştur. İslam devlet yönetiminde kurumsal bir yapı olan “Divan-ı Adl (Adalet Divanı)/Divan-ı Mezalim” ise insan hakları mahkemesi/ombudsmanlık kurumu gibi vatandaşların şikayetlerinin dinlendiği bir mekanizma işlevi görmüştür. Selçuklu Devleti'nde Divan-ı Mezalim “yönetim/yöneticiler karşısında zulme uğradığını düşünenlerin başvurdukları” bir kurum olarak işlev yürütmüştür (Alodalı ve Usta, 2017, s. 169).

Selçuklu ve Osmanlı Devletleri'nde insana verilen değer ve adalet anlayışı bunun açık bir örneğini teşkil etmektedir. Eski Türk ananeleri üzerine kurulan Selçuklu Devleti, Sultan Melikşah döneminde Veziri Nizamü'l-Mülk'ün tavsiyesiyle ileri gelen fakihleri bir araya getirerek, ihtilaflara yol açan bir takım hukuki meseleler

hakkında, sarıh hükümleri içine alan bir mecelle tertip ettirerek, bütün bir ülkede bunun tatbikini emretmiştir. Bu dönemde de tıpkı eski Türklerde olduğu gibi halk, hükümdardan mali ve iktisadi istikrar; adil kanun ve adalet; asayiş ve güvenliğin teminini bekliyordu. Onlar hükümdarlarına “Ey hükümdar! İyi kanun yap... kanunlarına kendin riayet et ki, halkın da sana itaat etsin derlerdi.” Selçuklu hükümdarları da tıpkı Göktürkler ve Uygurlarda olduğu gibi könilik(Adalet), uzluk(iyilik, faydalık), tuzlük(eşitlik), kişilik(insanlık, üniversellik) ilkelerine riayet etmek zorundaydılar. Karahanlılar da olduğu gibi hükümdar bey ve kul arasında bir fark gözetmemelidir. Örfi hukuk sistemlerini bu esaslar üzerine bina eden Selçuklu sultanları gerçekten adil birer hükümdardır. Din ayrımı gözetmeksizin herkese aynı kanunları uyguluyorlardı (Çakırlar, 2019, s. 10).

4.4.2.2. Sınıfsızlık

Toplumdaki sosyal sınıflar siyasi, dini ve ekonomik nedenlerle ortaya çıkar. Eski Türk toplumunun aristokrat bir toplum olduğuna inanılır. Türk toplumunda iki grup vardır. Bunlar; insanlar ve efendilerdir. Diğerleri devletin üst düzey yetkilileri olarak kabul edilir. En üstte hakan ailesinden teginler, hükümdarın yardımcısı yabgular ve Hakan hepsinin üzerinde bulunmaktadır. Bu unvanlar, kalıcı olmayıp idari yetkileri temsil etmektedir. Başarılı Türklere toplumda ve milli hayatta yükselme fırsatı verilmiştir. Beyler, yönetici sınıfa mensup olsalar bile vergi, para cezası ve diğer yasal yükümlülüklerden muaf bulunmamaktadırlar. Klasik anlamda bir sınıflandırma olsaydı, sınıflar arası geçişler mümkün olmayacaktır. Dar bir asalet alanı olması ve hükmün sadece hükümdar ailesine ait olduğu görüşü de yanlıştır. Bir hanedan, hakanı kendisine verilen idari görevleri yerine getiremediği durumlarda tahttan indirilebilirdi. Dolayısıyla Oğuz Kağan'ın soyundan olmak yeterli değildi. Öyle olsaydı devletin yetkililerine müdahale etmek asla mümkün olmayacaktı. Orhun Anıtı üzerindeki "O halktı ve biz ona bir beylik verdik" ifadesi, Oğuz Kağan ailesinin durumunun klasik soylulardan farklı olduğunu göstermektedir. Türklerin çeşitli dinlere olan hoşgörüsü, oluşturulabilecek herhangi bir ruhban sınıfının ortaya çıkmasını uzun süre engellemiştir. İslam'a geçmeleri de dindar bir sınıfın ortaya çıkmasını engellemiştir. Çünkü İslam'da ayrıcalıklı bir sınıf yoktur. İslam, özünde eşitlik ilkesine dayandığı için herhangi bir sınıflandırmaya izin

vermez. Türk illerindeki liyakat anlayışı, siyasi sınıflandırmaları defalarca aşındırmıştır. Daha yüksek görevlerin miras kalmamasına özen gösterilmiştir. Bir iki olay dışında Selçuklular ve Osmanlılar hiçbir zaman aynı soydan kişileri aynı görevlere ard arda atamamışlardır. Örneğin bir kişi ancak iki yıl vali olarak kalabilmekteydi (Güney, 2002, s. 36). Kadılar, padişah beratı ile ilmiyenin reisleri olan Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından atanırdı. Bir kadı'nın görev süresi de genelde iki yıldır (Uluçay ve Alp, 2020, s. 343).

Ekonomik açıdan bölünme ihtimali daha ilk dönemlerde Türk boylarının göçebe yaşam tarzı, din ve anlayışları ile engellenmiştir. Su kaynakları, yaylalar ve kışlaklar kabilenin ortak mülküydü. Herkes tarafından kullanılabilmekteydi. Sosyal bilimciler sözde "ayanlardan" veya "önde gelen kişilerden/ eşraftan" söz etmişlerdir. Ancak bu gruplar, yasal veya geleneksel sınırlarla ayrılmış sosyal sınıflar değil, mesleki unvanlar olmuştur. Bu sıfatlar varlıklı kişilere verilmekle birlikte, babadan oğula geçmekten daha çok iyi huylu, kibar ve bilgili kişilere verilmiştir. Dolayısıyla zenginlik tek kriter olmamıştır. Bunlar kendi küçük kasaba mahallelerinde saygıyı hak eden insanlardır. Köy imamaları ve rahipleri, tekke şeyhleri, yiğitbaşılar ve diğer şahsiyetler de sosyal itibara sahiptir olmuşlardır. Çünkü bunlar aynı zamanda köylülerin devletle irtibatını sağlayan kişilerdir. İnsanlar tarafından bilgileri, ahlakları ve diğer yetenekleri nedeniyle sevilmişlerdir. Ancak ekonomik imkânlar, dini ve örfî haklar hususunda diğer bütün insanlarla eşittirler. Yönetenler, özellikle hükümdarlar, toplumda sınıfların ortaya çıkmasını önlemek için her türlü çabayı sarf etmişlerdir. Hatta yöneticiler, ileride ayrıcalıklı sınıfların ortaya çıkmaması için tanınmış ve köklü ailelerden gelen kızlarla evlenmekten kaçınmışlardır. Çünkü kan bağı yoluyla hiç kimsenin devletin bekasını tehlikeye atmasını istememişlerdir (Güney, 2002, s. 37). Bu durumu bir soy aristokrasisinin oluşmasını engellemek çabası olarak yorumlayabiliriz.

4.4.2.3. Sosyallik

Türkler hiçbir zaman tek bir kişinin, tek bir ailenin, tek bir grubun elinde bir yönetim biçimi görmemiştir. Korkut Atadan öğrendiğimize göre; hakanlar, boy beyleri ve katunlar şenlik denilen ziyafetler düzenlemişlerdir. Bu şenliklere 24 boyun beyleri katılım göstermek zorundalardır. Ziyafete boyun beyleri ve tüm tebaası

katılarak güzel vakit geçirmişlerdir. Dede Korkut, Oğuz vilayetine bağlı Salur Kazan'da yılda bir yağma şenliği yapıldığını, Bozok ve Üçokların bu şenliğe katıldığını söylemektedir. Türk illerinde çok fakir ve çok zengine izin verilmediği için sosyal tabakalaşma görülmemektedir. Savaşta ölenlerin çocukları han himayesine alınır ve manevi evlat unvanı verilir. İslam, bir arada yaşamaya büyük önem verdiği için, çalışmayı ve geliri zorunlu kılar ve ekonomik ayrımcılığı önlemek için çeşitli kurallar koymaktadır. İslam'ın getirdiği ilkeler, Türk devletinin sosyal karakterini daha da somutlaştırmıştır (Güney, 2002, s. 38).

Hükümdar lütfetmez sadece görevini yapardı. Bu noktada tebaanın yöneticiler üzerinde hakları olduğu düşünülmektedir. Mali anlamda refah bu hakların başında gelmektedir. İslam ve Türk Devleti geleneği insanların refahına büyük önem vermekte, bu yüzden politikacılar ellerinden gelenin en iyisini yapmaktaydılar. Ülke, zamanın imkanlarına göre yollar ve köprülerle donatılmıştır. Ülke genelinde Müslüman, Hristiyan, zengin, fakir herkese açık hanlar, kervansaraylar, vakıflar ve benzeri müesseseler mevcuttu. Yolcu ve ticaret konvoylarının her türlü ihtiyaçları ücretsiz karşılanmakta, insanlar ve hayvanlar için doktorlar, veterinerler bulunmaktaydı. Temizlik ve ibadet gibi ihtiyaçları da karşılanmaktaydı. Yoksullar vakıflarda toplanan bağış hesaplarından giydirilmekteydi (Güney, 2002, s. 39).

Arazilerin çoğunun devlete ait veya resmi kontrol altında olması, çiftçilerin sömürülmesini veya köleleştirilmesini engellediği gibi, sel, kuraklık ve benzeri doğal afetlerde çiftçiler devleti yanlarında bulmaktaydı. Çocuklar toprağı işleyecek yaşta olmadığından, devlet çocuğun denetimini ve bakımını üstlenmekte ve çocuk yetişkinliğe ulaştığında toprağı iade etmekteydi. Eski Türk Devletlerinden Osmanlı İmparatorluğu'na ve sonrasına kadar, Türk insanının karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma özelliğinin bir sonucu olarak, vakıflar ve benzeri kurumlar, refah devleti ilkelerinin gerçekleştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu özelliğin eski Türk toplumundaki fiziksel sonuçlarından biri de hayır ve bağışlardır. Vakıf, dayanışma ve merhamet duygusunu sürdürme arzusundan doğmuştur. Devletin ihtiyaç duyduğu hizmetlerin çoğu vakıflar tarafından sağlanmıştır. Öte yandan, Müslüman Türkler söz konusu olduğunda, dini tavsiyelerin etkinliğinin çeşitli örnekleri mevcuttur. Gazneliler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti'nde vakıflar kadıya bağlı resmi bir kurumdu (Güney, 2002, s. 39).

Tarih içerisinde Müslüman toplumlar sosyal hayatta aktif görev yapan ve toplumsal dayanışma ve yardımlaşmayı ön plana çıkartan birçok vakıf müesseseleri kurmuşlardır. Bu müesseseler eğitim, sağlık ve muhtaçlara yardım konularında önemli görevler icra etmişlerdir. Kadı ise bu kurumları denetlemek görevini de üstlenmiştir (Anbarlı Bozatay ve Demir, 2014, s. 77).

Toplumsal destek ve dayanışmayı sağlayan kurumlardan biri de aşevleri, yani imarethanelerdir. Selçuklu döneminden başlayarak, Osmanlı döneminde gelişip yaygınlaşan aşevleri, hastaneler ve benzeri müesseseler günümüzde aynı işlevleri yerine getiren müesseselerin temelini oluşturmaktadırlar. Medreseler, hastaneler, misafirhaneler, mektepler, kütüphaneler, çeşmeler, hamamlar ve benzeri fakir ve öğrencilere yemek sağlayan hayır kurumları da bunlara dahildir. Aşevi aynı zamanda devletin sosyal misyonunu yerine getirme araçlarından biri olarak görülmüştür. Ekonomi açısından insanlar arasında pek bir fark yoktur; ama, piyasayı dengelemek ve fiyatları her zaman kontrol altında tutmak konusuna her daim önem verilmiştir. Komşu vilayetlerden birinde haydutların ya da korsanların saldırısına uğrayan tüccarların kayıpları devlet hazinesinden karşılanmaktaydı. Bu uygulama bir tür devlet sigortası haline gelmiştir. İslamiyet'e uygun eski Türk adetleri Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da devam etmiştir. Bu durum, Oğuz geleneğinin hala yaşadığını göstermektedir. Kuruluş aşamasında dahi yoksullara yardım, ulusal politika haline gelmiştir. Zamanla yardım kuruluşları çeşitlenmiş ve gelişmiştir. Terk edilmiş çocukları topluma yararlı hale getirmişler, gezginlere yardım etmişlerdir. Yetimleri gözetmiş ve hizmetlilere kırılan tencere, tava ve diğer eşyalar için tazminat sağlamışlardır. İnsana verilen değer gereği toplumda kimse ihmal edilmemiş, hayvanlar dahi unutulmamış, bu noktada çok dikkatli davranılmıştır. Vakıfların, hakları korumak için kurulduğuna inanılmıştır (Güney, 2002, s. 40).

Devlet memurluğundan yararlanmak için dini aidiyet ve milliyet önemsizdir. Selçuklular ve Osmanlılar arasında Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır. Çünkü İslamiyet ayrımcılığa izin vermemektedir. Bu özellikler, eski Türklerden bu yana hemen hemen her Türk vilayetinde bulunmaktadır. Devletin sosyal görevlerini yerine getirmesine yardımcı olan resmi ve özel kurumlar Türklerde mevcuttur. Fakat farklı isimlerle yer almıştır. Eski Türklerde hükümdarların verdiği şenliklerden (ziyafetler) Cumhuriyet döneminde kurulan yardım kuruluşlarına kadar bu organizasyonların hepsi Türk devlet anlayışında bulunan toplumsallık ilkelerini

yansıtmaktadır (Güney, 2002, s. 40). Türkler geleneklerinden gelen anlayışla günümüzde de çeşitli yardım kuruluşları ve bireysel olarak, afetlerde ve diğer zamanlarda özellikle ramazan ayında yardımlaşarak toplumun sosyal dengesine katkıda bulunmaktadır.

4.5. Türk Devlet Anlayışı

4.5.1. Devlet Kavramı

İnsanlık tarihine bakıldığında, insanlar hep birlikte yaşamak istemişlerdir. İnsanları birlikte yaşamaya mecbur bırakan unsurlar, bazen vahşi doğa, bazen içgüdüsel sebepler, bazen de başka etkenler olmuştur (Ay ve Uçar, 2015, s. 196) İnsan topluluklarında komünal yaşam pratiği, birlikte yaşayan insanların karşılıklı ilişkilerini yöneten çeşitli kurallara veya düzenlenmemiş rızaya dayalı emirlere dayalı olarak gelişmiştir. Sorunun pratiği, tarih boyunca birçok biçim almış ve şu anda en gelişmiş hükümet biçimi olarak kabul edilen durumla sonuçlanmıştır (Ağcaoğlu, 2015, s. 5).

Devleti kısaca bir toplumda hiyerarşik olarak en üstte yer alan kurum olarak ifade etmek mümkündür. Toplumsal ve siyasal alanda yönetim, düzenleme ve kontrol gücünün tek sahibi devlettir. Tarihin hangi döneminde olursa olsun devlet kurumu insanların mutluluğunu sağlama, kolektif ihtiyaçları çözme gibi önemli bir yükümlülüğün altındadır. Egemenlik gücüne sahip olması ve meşru kuvvet kullanma yetkisine sahip tek kurum oluşu devleti ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmektedir. Devletin üç temel unsuru ve üç temel organı vardır. Bunları bir araya getirmeden devletten bahsetmek mümkün değildir (Şahin ve Türkölmez, 2021, s. 18).

Devlet, insan, tarım ve egemen unsurların birleşiminden oluşan bir varlık olarak tanımlanır. Devletin ilk unsuru olan insanlar topluluğuna hukuksal olarak millet denir. Millet denilen unsur, belirgin bağlarla birbirine bağlı insanlardan oluşan bir topluluktur. Devletin ikinci unsuru olan toprak unsuruna hukuki anlamda ülke denir. Bir ülke, belirli bir grup insan tarafından yaşanabilen ve kalıcı olarak yönetilebilen, farklı sınırları olan bir toprak parçasıdır. Devletin üçüncü unsuru olan iktidar unsuruna hukuki olarak egemenlik denir. Egemenlik, üstün güç demektir.

Devletin varlığından bahsetmek için, insan toplumunun belirli bir devlet üzerinde üstün bir güce sahip olması gerekmektedir (Ateş, 2009, s. 4).

Devletin işlerliği noktasında da üç temel organın varlığı ve bunların iyi bir şekilde çalıştırılması gündeme gelmektedir. Bunlar yasama, yürütme ve yargı güçleri olup, devlet bu temel organlar aracılığıyla işlemekte, kolektif nitelikteki sorunları çözmeye çalışmaktadır. Bir devletin kurulması için; ülke, insan topluluğu(millet) ve egemenliğin aynı zaman diliminde bir araya getirilebilmesi gerekir ki bu hiç de kolay değildir. Bu başarılsa bile ardından devletin temel organlarının bağımsız bir iradeyle kurulması ve işletilmesine sıra gelmektedir. Konuyu örnek üzerinde somutlaştırmak adına; Osmanlı Devletinde kurumsallaşmayı sağlaması sebebiyle devletin gerçek kurucusunun Fatih Sultan Mehmet olduğu söylenebilir. Yani bir devlet, üzerine kurulduğu toprakların fethedildiği süreçte değil; devlet teşkilatının kurumsallaştırıldığı, bürokratik sistemin oturup işlemeye başladığı aşamada kurulmuş olmaktadır. Tüm bunlar başarılması çok zor süreçlerdir. Antropologlara göre dünyada yedi bine yakın topluluk olduğu halde bugüne kadar en çok 1933 devletin kurulabilmiş olması da devlet kurmanın zorluğu hakkında bir fikir verebilir (Şahin ve Türkölmez, 2021, s. 19-20).

Bir topluluğun güçlü bir asabiyet duygusuna (birlik ve beraberliğe) sahip olarak tarihe, coğrafyaya meydan okuma gücüne ulaşması şeklinde ifade etmek mümkündür. Devlet kurmanın kolay olmadığından; özellikle iç egemenliğin kesintisiz işlenmesini ve dış egemenliği(tanınmayı) gerçekleştirmenin güçlüğünden bahsedilebilir. Ardından da bu kadar zorlu bir süreç sonunda kurulduğu için devletlerin kuruluş gününün kutlanması önerilir (Ortaylı, 2014, s. 235).

Devlet, belirli sınırlar içerisindeki toprak parçası üzerinde (ülke) yaşamakta olan ve herhangi otoriteye(iktidar) bağlı olarak teşkilatlanmış insan topluluğu tarafından meydana gelmiş, hukukun kendisine kişilik bahsettiği bir kurumdur. Ulusal sınırlar içinde yaşayan milletin ortak ihtiyaçlarının karşılanması devletin en temel amacıdır. Bu amaca ilişkin devletin faaliyet göstermesi gereken alanlar konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır: Liberal görüş, devletin mümkün olduğunca en dar alanda faaliyet göstermesi gerektiğini savunmaktadır. Bahsi geçen alanlar adalet, güvenlik ve savunma alanlarıdır. Bu görüş “jandarma devlet anlayışı” olarak adlandırılmakta olup devletin dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı ülkeyi

koruması, ülkenin içerisinde düzenin sağlanması, suçluların cezalandırılması ve kişiler arası uyuşmazlıkların çözülmesidir. Bunların dışında kalan ekonomi, eğitim, sağlık, kültür, konut, çalışma gibi alanlara müdahale etmemelidir (Ateş, 2009, s. 4).

Özel teşebbüsleri reddeden sosyalist görüş ise devletin, sosyal ve ekonomik alana müdahalesini, bilhassa ekonomik hayatın tümüyle kontrol edilmesini savunmaktadır. Üretim araçlarının özel mülkiyeti sosyalist ekonomi tarafından reddedilmektedir. Sosyal demokrat görüş ise devletin faaliyet alanı ile ilgili bir başka görüştür. Sosyal demokrat görüş, özel mülkiyeti ve özel teşebbüsü sosyalist görüş gibi tümüyle reddetmemektedir. Devletin yalnızca adalet, güvenlik ve savunma alanlarında değil, sosyal alanda da faaliyet göstermesi gerektiğini belirtmektedir. Bu görüşe göre devlet, en başında sağlık, eğitim, çalışma ve barınma vb. alanlarda sosyal adalet ve eşitliği sağlamak doğrultusunda sosyal ve ekonomik hayata müdahale etmelidir. Türkiye Cumhuriyeti devleti, sosyal demokrat bakış açısına neredeyse yakın birçok alanda faaliyet göstermektedir (Ateş, 2009, s. 5).

Devlet, belirli sınırlarda, topraklar içerisinde egemen yetki alanına sahip ve kalıcı kurumları aracılığıyla otoritesini sağlayan kavram olarak tanımlanabilir. Devletin beş ana özelliği bulunmaktadır. Birinci özelliği, devletin egemenlik sahibi olmasıdır. Toplum içerisindeki bütün kurumların ve birliklerin üzerinde; en kapsamlısı olması sebebiyle mutlak iktidar sahibidir. İkinci özelliği, devlet kurumlarının kamusal olmalarıdır. Devlet kurumlarının finanse edilmesi kamu tarafından gerçekleştirildiğinden toplumsal kararlar almak ve uygulamak yükümlülüğü bulunmaktadır. Devlet, üçüncü olarak meşrulaştırıcı özelliğe sahiptir. Devletin aldığı kararlar genel olarak vatandaşları üzerinde bağlayıcıdır. Burada vatandaş devlet üzerinden temsil yetkisini kendi bünyesinde toplandığını bilir ve alınan kararlara rıza gösterir. Devletin dördüncü özelliği, hakimiyet(nüfuz) sağlayıcı olmasıdır. Bu özelliği sayesinde devlet, kanunlarına uyulmasını ve aykırı davranılması halinde cezalandırılmasını sağlayan cebri güç sahibidir. Beşinci özelliği devletin bölgesel birlik olmasıdır. Coğrafi sınırları belirlenmiş ve yasal yetkilerini bu sınırlar içerisinde uygulayan devlet, uluslararası siyasi arenada özerk ve diğer devletlerle eşit statüdedir (Heywood, 2015, s. 29).

4.5.2. Devletin Unsurları (Millet, Ülke, Egemenlik)

Devletin birinci unsurunun insan topluluğu olduğunu belirtmek gerekir. Zira devletin kurulabilmesi için ilk olarak insan topluluğu gerekir. Devletin ikinci unsuru topraktır. Devletin ilk unsuru olan insanlar bu devleti havada veya denizde kuramayacaklarından dolayı devletinden ikinci unsuru olan toprak parçasına ihtiyaçları vardır. Devlet kurmak için üçüncü unsur ise egemenliktir. Kısaca devleti, insanların belli topraklar üzerinde egemenlik kurarak oluşturduğu bir yapı şeklinde özetleyebiliriz (Gözler, 2016, s. 34).

4.5.2.1. Devletin İnsan Unsuru: Millet

Bir devletten söz edilebilmesi için öncelikle devlet örgütünü ortaya çıkaran iradenin varlığı gerekmektedir. Bu irade millettir. Sınırları belirleyecek olan ve devlet kudretini oluşturup kuralları belirleyecek olan insanlar olmadığı sürece devletten de söz etmek mümkün değildir (Özkaya, 2020, s. 327). Devletin kurulabilmesi için milleti olmak adına insanlar birbirlerine birtakım bağlar ile bağlanmışlardır. Bu bağları açıklamak için objektif millet anlayışı ve sübjektif millet anlayışı literatürde yerini almıştır (Gözler, 2016, s. 34).

4.5.2.1.1. Objektif Millet Anlayışı

Bu anlayış objektif bağlar ile birbirlerine bağlanan milleti ifade etmektedir. Beş duyu organıyla hissedilen, elle tutulan, gözle görülen maddi bağlardır. Irksal, dilsel ve dinsel bağlar örnek gösterilebilir. Irksal bağlara göre insanları millet haline getiren şey, insanların aynı ırktan olmalarıdır. Bu görüşe göre insanların millet olabilmesi ve devleti kurabilmesi için aynı ırka mensup olmaları gerekir. Ancak en başta ABD'yi ırk birliğine sahip olmayan ülke olarak örneklendirebiliriz. Dilsel bağlara göre ise ancak aynı dili konuşan insanlar milleti oluşturabilmektedir. Bu görüşe göre insanların millet olabilmesi ve devleti kurabilmesi için aynı dili konuşabilmeleri gerekir. Fakat Kanada, İsviçre, Belçika gibi ülkelerde birden fazla dil resmi dil olması sebebiyle bu görüş te kesin olarak doğru değildir. Dinsel bağlara göre insanların millet oluşturabilmesi neticesinde devlet kurabilmesi için aynı dine

bağlı olmaları gerekmektedir. Bu görüş Balkanlarda Boşnak, Hırvat ve Sırp'ların aynı dili konuşmaları ve aynı ırka mensup olmalarına karşın aynı dinden olmamaları sebebiyle üç ayrı millet olmalarından dolayı kısmen doğrudur (Gözler, 2016, s. 35-36).

4.5.2.1.2. Sübjektif Millet Anlayışı

Bu anlayış milleti meydana getiren insanların elle tutulmayan gözle görülmeyen bağlarla birbirlerine bağlı olmasını ifade eden manevi nitelikteki bağlardır. Bu bağlara örnek olarak geçmişte yaşanan acılar, ortak olarak kazanılan başarılar, amaca varmak suretiyle birlikte verilen mücadeleler ve tehlikelere karşı birlik olma arzusu örnek olarak verilebilir (Gözler, 2016, s. 36).

4.5.2.2. Devletin Toprak Unsuru: Ülke

Devletin kurulması için millet unsurundan sonra ülke unsuru gerekli olmakla birlikte, milleti oluşturan insanların belli toprak parçasına sahip olmadan devlet kurabilmesi imkansızdır. Ülke unsuruna göre sürekli yaşanabilir ve egemenliğe sahip olabilmek kaydıyla yüzölçümü de mühim değildir. Yüzölçümü 44 hektar olan Vatikan en iyi örnektir. Ülke kara sahası, su sahası ve hava sahası olarak üç bölüme ayrılır. Kara sahası üç boyutlu olmak üzere toprak ve toprak altından oluşan, devletin egemen olduğu topraklardır. Su sahası da üç boyutlu olmak üzere su yüzeyi ve altından oluşan; deniz, boğaz, akarsu, kanal ve gölleri kapsayan devletin egemenliği altındaki sahadır. Su sahasında denizler egemenlik hakkı açısından üç alana ayrılmaktadır. Birinci alan uluslararası hukuka göre 12 mile kadar devletin tam egemen olduğu alandır. İkinci alan 200 mile kadar devletin belli egemenlik hakkına sahip olduğu "kıta sahanlığı" veya münhasır ekonomik bölge" olarak tanımlanan alandır. Üçüncü alan "açık deniz" olarak tanımlanan, hiçbir devletin egemenliğine tabi olmayan alandır. Hava sahası ise toprak sahası ve su sahası üzerindeki hava sahasını kapsamaktadır. Devletin hava sahasını belirleyen sınır, karasularının sınırlarıdır (Gözler, 2016, s. 37).

Devletin toprakları konusunda hangi toprağın hangi devlete ait olduğunun saptanması önemli bir husustur. Devlet göçebe toplulukların değil, yerleşik toplulukların oluşturduğu bir örgüttür. Dolayısıyla coğrafi sınırları belirli olmalıdır.

Kendi içlerinde yönetim teşkilatı olsa bile göçebe topluluklar, devlet vasfını kazanamazlar. Var olan bir devlet eğer toprağını kaybederse, devlet vasfını yitirmiş olur (Özkaya, 2020, s. 329).

4.5.2.3. Devletin İktidar Unsuru: Egemenlik

Egemenlik ve bağımsızlık olarak ifade edilebilen devlet kudreti, egemenlik ve üstünlük anlamına gelmektedir. Egemenlikte bahsedilen üstünlük ise hukuki anlamda üstünlüktür. Dolayısıyla devlet egemenliği, hukuki üstünlükten ibarettir. Devletin bu hukuki üstünlüğünü siyasi irade kullanır; ancak siyasi irade egemenin kendisi değil, egemenliği kullanan yapıdır (Özkaya, 2020, s. 330).

Devletin kurulabilmesi sadece ülke ve millet unsuru yetmemektedir. Devletin kurulabilmesi ve varlığını idame ettirmesi için insanların (millet) toprak parçası (ülke) üzerinde egemen olmaları gereklidir. Egemenliği vatandaşlar üzerindeki mutlak ve en yüksek güç olarak tanımlayabiliriz. Egemenliğin dış egemenlik ve iç egemenlik olarak iki anlamı bulunmaktadır. Dış egemenlik, uluslararası ilişkilerde devletin diğer devletlerle eşit konumda olması, diğer devletlere tabi olmaması, kısaca bağımsız olmasıdır. Bağımsızlığı, devletlerin eşit egemenliği, yani uluslararası hukuk karşısında tüm devletlerin eşit olması ve içişlerine karışmama olarak açıklayabiliriz. İç egemenlik ise bir devletin kendi içerisinde sahip olduğu egemenliktir. Buna, devletin savaş ve barış ilan edebilmesi, kanun yapabilmesi, yargılama yapabilmesi, vergi toplayabilmesi ve kendi parasını basabilmesi örnek olarak verilebilir (Gözler, 2016, s. 39- 40). Egemenlik millet ve ülke üzerindeki yetkilerin tümüdür (Ay ve Uçar, 2015, s. 197).

4.5.3. Türk Devlet Yapısı

Bu başlık altında Türk devlet yapısını oluşturan hükümdar, devlet meclisi, hükümet, hatun, veliaht, ikili teşkilat, ordu teşkilatı ve adliye teşkilatı açıklanacaktır.

4.5.3.1. Hükümdar (Kağan)

İslam'dan önce Türk devletlerinde bir hükümdar bulunmaktaydı. Hükümdarlar “Tan-Hu”, “Kağan”, “Han”, “Yabgu” ve “İlteber” gibi çeşitli unvanlar kullanmışlardır. En çok kullanılanlar “Han”, “Kağan” ve “Hakan” idi. “Kağan”, evrensel hakimiyet anlamına gelmektedir. Hükümdar, toplumun lideri olduğu kadar devletin de başıydı (Arslantaş, 2018, s. 9). Bununla birlikte, Han'ın genellikle hükümdar olarak anlaşılan Han (Kan) teriminden daha üstün, imparator veya imparator statüsüne sahip olduğu kabul edilmektedir. Son olarak, Türklerde Kagan (Kağan) unvanı, Asya Hunları Shanyu (Chanyu), Çin'deki Huang-ti, Arap dilindeki Sultan ve Roma Sezar ve Basileus'a karşılık gelmektedir. Bu durumda kağan, Batı kaynaklarında imparator anlamına gelen büyük hükümdar anlamına gelir (Karakaş, 2014, s. 59).

Mükemmele yakın güçlere sahip olduğu düşünülen hükümdarın yetkileri sınırsız değildi. Kağan bir diktatör olmamıştır. Çünkü gelenek adı verilen ortak bir idare hukuku sistemi ve hükümdarın faaliyetlerini kontrol edecek bir meclisin varlığı söz konusuydu. Eski Türk milletlerinde hükümdarın 'kut' sahibi olduğuna inanılıyordu (Koca, 2002, s. 828). Türk hükümdarları siyasi gücü Tengri Kut ile almışlardır. Kut aslında kişinin kendisinden ziyade bir aile üyesine verilen özel bir nişaneydi. Bu nedenle bütün hükümdarlar ailelerini, Oğuz Kağan sülalesine dayandırmışlardır (Turan, 2009, s. 121). Kut, aileye verildiği için hükümdar demokratik yöntemlerle parlamentoda seçilmiştir. Kut'un kendisine Tanrı tarafından verildiğine ve ulusun gerçek hükümdarı olduğuna inanılmıştır (Bedirhan, 2004, s. 230).

Türkler arasında devlet reisliği, devlet teşkilatının neredeyse merkezinde yer alıyordu. Kağansız olmak hayal bile edilemezdi. Hakan, ülkenin zengini sayılırdı. Şaman dualarında bir ülkenin hansız kalması kıyametin alâmeti olarak kabul edilmiştir. Türk devleti (o zamanlar) Çin'e bağımlıydı. Türk ülkesinde Han yokken (başka) Han bulmak için Çin'den ayrıldılar. Sonrasında Han'dan ayrılmış ve Çin ile yeniden bağlantı kurmuştur. Bunun üzerine Tengri dedi ki: -(Size Han verdim). (ve

siz) Han'ınızı kenara bırakıp Çin'e bağlandınız. Tengri (Türkleri) Çin'e katıldıkları için öldürdü. Türk milleti öldü, parçalandı ve yok oldu. Han'sız millet olamayacağına inananlar sadece Tonyukuk gibi politikacılar değildi. Çin imparatoruna 50 yıl hizmet eden Türk halkı (kara bodun) da ağıt yaktı: Devletim şimdi nerede ve kimin için kazanayım Han'ın ülkesiydim. Ben artık Kağan'ım. Âbidelere göre dünya, gök ve yer şeklinde iki katman olarak tasavvur edilmiştir. Fakat aralarında bir adam (insanoğlu) ile onun üzerinde bir adam vardı. Türkler, yeri ve göğü yaratan yüce varlık Tengri 'ye inanıyorlardı. Önce gök, sonra yer ve sonra insan yaratılmıştır. Türk Hanı daha sonra insanları yönetmek için Tanrı tarafından tahta oturtuldu. Başka bir deyişle, yukarıdan aşağıya, Cennet yukarıdaydı, Han aşağıdaydı, İnsanoğlu da hanın altındaydı ve Dünya insanın da altındaydı. Bu durum Bilge Kağan'ın ağzından kitabeye yansımıştır. "Yukarıda gök mavi, aşağıda ıslak toprak varken, aralarında insanlar vardı. Atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan insanların üzerine oturdu." Türkler Kut bağıışı ve karizmatik hükümdarlığı, Oğuz Han soyundan Ashina ailesine aittir. Bu Tanrı'nın isteğidir. Bu soydan değillerdi ve dünya imparatorlukları kuran Timur gibi çok değerli beyler Han unvanını bile alamamışlardır (Karakaş, 2014, s. 60)

İslamiyet öncesi Türk Devletlerinde karizmatik (Tanrı'nın verdiği yetki ve kudret) bir hükümdarlık türü olduğunu söylemek mümkündür. Yani egemenliğin kaynağı Tanrı'dır. Mete tarafından M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna yazılan bir mektupta "Gökten tahta çıkmış Hunların Büyük Hanı" ve "Ben gökten tahta çıkmış Tanrı gibi bilge bir Han'ım" ifadeleri kullanılmış, hükümdarın yükseldiği inancını göstermiştir. Ancak hükümdarlığın kaynağı Tanrı olmasına rağmen, teokraside masum bir sıfat olan masum Türk hükümdarı unvanına sahip olamıyorlardı. Tanrı'nın güçlü yöneticilerinin hata yapmayacağını açıkladı. Türk yöneticiler kutsal sayılırdı ama insanüstü sayılmazlardı. Bu nedenle Türk hükümdarları, Çin imparatorları gibi, Tanrıların oğulları olarak kutsanmamışlardı. Hükümdarın insan olduğunu hem kendisi hem de halk bilirdi. Hatta Avrupa Hunları ile Bizans heyeti arasında yapılan bir konferansta, Bizanslılar imparatorlarının bir Tanrı olduğunu iddia edince, Hunlar bunun kabalık olduğunu düşünerek kahkahayı patlatıp görüşmeleri yarıda kestiler (Kafesoğlu, 1998, s. 256). Hükümdarı bir insan olarak görmek ona çeşitli görevler veriyordu. Hükümdar, halkın birliğini sağlamak, onlara yiyecek ve giyecek sağlamakla yükümlüydü. Hatta bazı hükümdarlar, bu yükümlülükleri yerine

getirmeyen hükümdarların 'kut'unu Tanrı kestiği için güçsüz bırakılmış ve öldürülmüşlerdir, fikrine inanmışlardır (Çandarlıoğlu, 2003, s. 95).

Egemen olan han, seçimle komutayı ele almaktadır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi, hükümdar seçilebilmek için adayın her şeyden önce Han ailesinden olması gerekir. Bu noktada genellikle ölen Han'ın en büyük oğlu seçilir ve eğer o yok veya reşit değilse onun bir küçüğü, o da yoksa amca veya amcanın oğlu seçilirdi. Ancak hükümdarın ailesinin bir parçası olmak yeterli değildir. Bir seçimin geçerli olabilmesi için halkın katıldığı görkemli bir tören ve Büyük beylerin oluşturduğu konseyin rızası ve onayı gerekmektedir. Bu anlamda han olabilmek için gerekli olan düzen bozulabilmektedir. Yine hanlık pozisyonunda olamayan, halkının refahını sağlayamayan, geleneklere aykırı hareket eden ve savaşta yenilmeye neden olan her Han azledilebilir veya öldürülebilirdi. Kamu yönetimi söz konusu olduğunda, Türk sistemi ile keyfi yönetilen diğer toplumlar arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Türk anlayışına göre devletin görevi diğer ülkelerde olduğu gibi hükümdara sahip çıkmak değildir, aksine kağanın görevi halka hizmet etmektir (Karakaş, 2014, s. 61).

4.5.3.1.1. Hükümdara Ait Özellikler

Orta Asya'daki Türk devlet düzeninin temeli Han'dır. Gök Tengri'nin inanç temelli egemenlik fikri, hanlara toplumlarında özel bir yer kazandırmıştır. Disiplinli, dayanıklı ve yetenekli Kağan, bir milletin kendi kendini etkili bir şekilde yönetebileceği bir sır değildir. Aksi halde uluslar çökmeye eğilimlidir. Han'a devlet yönetiminde çok önemli görev ve sorumluluklar yüklenmiştir. Kağan da olması gereken çeşitli özellikler vardır. Birçok çalışmada aşağıdaki temel özellikler belirtilmektedir: “Bilge olmak”, “Akıllı ve bilgili olmak”, “Asil olmak”, “Cesur olmak”, “Asil kandan olmak”, “Dürüst olmak”. Bu özellikler farklı şekillerde detaylandırılabilir (Pamir, 2022, s. 1368).

4.5.3.1.1.1. Bilge Olmak

Bilgelik, “olayları erdem ve bilgiden gelen bir üstünlükle değerlendirme durumu” , “insan hayatının anlamı ve değerine ilişkin derin bilgi”, “kendisine sahip olana mutluluk ve kurtuluş sağlayacağı, hayatına anlam ve değer katacağı var sayılan anlamlı ve değerli bilgi olarak tanımlanmıştır. Bilgelik, olayları aklın ve özgür düşüncenin ışığında ve mitsel tasarımdan bağımsız bir biçimde anlamaya ve anlamlandırmaya çalışma tutumudur. Bilgelik, toplum için önemli olan erdem, bilgi, mutluluk gibi değerleri içinde barındıran ve akli esas alan bir bilgi türü olarak anlaşılmaktadır (Bağdatlı, 2018, s. 281).

Bilge olmak vasfı; devlet yöneticilerinde olması gereken en önemli özelliklerden biridir. Bilgili olmayan, cehalet yüklü bir kimsenin devlet yönetebilmesi mümkün değildir. Böyle hükümdarlar farklı zamanlarda tahta çıkmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Orta Asya Türk tarihi, geçmişte bunun gibi sayısız örnek görmüştür. Güçlü ve bilgelik özelliğine sahip kağanlar, dönemlerinde itaat altına aldıkları kavimleri bir arada tutmada, devletin bekasını sağlamada başarılı olmuşken, güçsüz, cahil ve dirayetsiz hükümdarlar bunu sağlamada zorluk çekmişlerdir. Bu kağanla, devleti yıkma girişimlerine karşı mücadele etmişlerdir. Bu hususta; Orhun Yazıtları ve Kutadgu Bilig’de çok önemli bilgilere yer verilmiştir: Orhun Yazıtları içerisinde “*Onlar bilge kağanlar, yiğit kağanlar imiş, tüm subayları bilge imiş, yiğit imiş, beylerinin ve halkının tümü dürüst imiş. Bunun için bunca büyük bir imparatorluğu yönetebilmiş ve devleti yönetirken de yasalar koymuşlar*” şeklinde yer alan ifadeler bilgeliğin kağan nazarında ne kadar önemli olduğunu apaçık bir şekilde ortaya koymuştur. Burada yer alan söz içerisinde geçen vasıf yalnızca kağanlara mahsus olmamakla birlikte, devletin her kademelerindeki idarecilerinin de sahip olması gereken bir özellik olduğu ayrıca belirtilmiştir. Kağanın sahip olması gereken bu özellik şu şekilde ifade edilmiştir: “*Halkı idare eden bilge beyler bilgisizin işini kılıç ile halletmişler.*” (Has Hacıp, 1991, s. 223). Bahsi geçen beyit, bu özelliği taşımayan idarecilere karşı iltimas gösterilmeyeceğini belirtmesi bakımından da oldukça önemlidir.

4.5.3.1.1.2. Akıllı ve Bilgili Olmak

Hükümdar akıllı ve bilgili olmalıdır. Yusuf Has Hacib, hükümdarın akıllı ve bilgili olması gerektiği hususu üzerinde ısrarla durmuş, devletin akıl ve bilgi üzerine kurulu olduğunu belirtmiştir (Açık, 2016, s. 428).

“Beyler bilgi ile halka baş oldular akıl ile memleket ve halkın işini gördüler”. “Bey halkı bilgi ile elinde tutar; bilgisi olmazsa aklı işe yaramaz”. “Bey bilgili, akıllı ve zeki olmalıdır; beyliğin hastalığına ancak bunlar ile çare bulunabilir”. “Bilgili, akıllı ve hakîm hükümdarın her iki dünyada da makamı yüksek olur” (Has Hacip, 1991, s. 252).

Bu ve benzeri ifadelerde kağanın sahip olması gereken önemli vasıflar olan “*akıl*” ve “*bilgi*” vurgulanmıştır. Sahip olduğu akıllı, bilinliliğiyle pekiştiren bir kağan, milletini en güzel şekilde yöneten töreleri hazırlayabilmekte, bunun yanında nüfusu ve sınırları genişleterek devletini büyütüp ve koruyabilmektedir. Ayrıca akıl, gelişen çağa uygun olarak toplumu en iyi şekilde hazırlayabilmenin başlıca şartlarından biridir (Pamir, 2022, s. 1370).

4.5.3.1.1.3. Cesaretli, Kuvvetli, Kahraman Olmak

Kağanın sahip olması gereken bu özellik ile ilgili en göz alıcı örnek kuşkusuz Büyük Hun Devleti kurucusu Mete Han döneminden verilmelidir. Uzun bir süre Çin için büyük bir tehlike arz etmeyen Hun boyları ancak Mete'nin gençlik dönemiyle birlikte birleşerek güçlü bir birlik oluşturmuşlardır. Bu sebepten bir müddet Türkler ile ilgili bilgiler Çin kaynaklarında oldukça yetersiz kalmış ve bu bilgiler bütünüyle kulaktan dolma şekliyle, masal veya hikâyeye olarak aktarılmıştır (Pamir, 2022, s. 1371).

Mete'nin tarih sahnesine çıkmasıyla, Türklerde belirginleşen gelişim ve değişim Çinlilerin dikkatini çekmiştir. Bu vesileyle, Türklerle ilgili bilgiler konusunda Çin kaynaklarında zengin bilgiler vardır. Son derece güçlü, disiplinli ve karizmatik kişiliğe sahip olan Mete, Orta Asya'da bulunan fazla sayıda boyu birleştirerek devlet kurmayı başarmıştır. Türkler, Asya'nın göçebe yaşam tarzına uyum sağlayarak kuvvetli, cesaretli ve kahraman bir idareci etrafında bir araya gelmişlerdir. Böylece bu üstün vasıflara sahip olan Mete, kısa zamanda çok sayıda sefer düzenlemiş, devlet sınırlarını genişletmiştir. Mete'nin seferlerinden en fazla

şikayetçi olan devlet ise Çin olmuştur (Pamir, 2022, s. 1372). Kutadgu Bilig’de cesarete ilişkin fazla sayıda beyit ve tavsiye mevcuttur. Bu beyitlerden en önemlileri şunlardır: “Bey cesur, kahraman kuvvetli ve pek yürekli olmalıdır”. “Halk için beyin cesur ve kahraman olması iyidir; büyük işleri ancak bu meziyetler ile karşılamak mümkündür” (Has Hacıp, 1991, s. 265).

4.5.3.1.1.4. Asil Soydan Gelmek

Eski Türk Kamu Hukukuna göre kağanın Gök Tanrı tarafından seçilen bir sülaleden gelmesi gerekmektedir. Bu, eski Türk egemenlik anlayışıyla ilgili bir husustur. Eski Orta-Asya Türk egemenlik anlayışında, Gök Tanrının toplum içerisinde bir sülaleyi seçmesi ve bu sülalenin erkek evlatlarına egemenlik yetkisini verdiği düşünülmektedir. Bahsi geçen sülalenin tüm erkek üyelerinin devleti yönetme konusunda eşit oranda hakları bulunuyordu. Bu sülalenin mutlak surette kutsal olduğuna halk tarafından inanılmaktaydı. Bu sebepten, kutsallığına inanılan ailenin üyeleri şecerelelerini müşterek bir ataya götürmüşler, kendilerini hep yüce bir soya bağlamak istemişlerdir. Konuyla ilgili bir inanıştan bahsetmek gerekir. Bu inanışa göre kağanları gökten inen bir ışıktan gebe kalan prensesin çocuklarıdır. Başka bir inanış ise, Han’ın köken olarak bir kurt ile çiftleşen bir prens veya prensesten geldiğidir (Pamir, 2022, s. 1373).

Sözü edilen inanışlardan hangisi kabul görürse görsün, kağan ile sülalesinin kutsallığına inanılmakta ve tahtın sahibi olacak kağanın da mutlak suretle bu sülaleden gelmesi gerekmektedir. Zira, irsiyet sistemi bunu gerektirmektedir. Bahsi geçen şartın yerine getirilmesinin ardından, kağan seçiminde “en büyük evlat” (Evlâd-ı Ekber) veya “hanedanın en yaşlı erkek üyesi” sistemlerinden hangisinin uygulanacağına bir önemi kalmamaktadır. Bu konuya ilişkin, ünlü Göktürk hükümdarı Bilge Kağan’ın kitabesinde bulunan şu sözler dikkat çekmektedir: “Babam kağan öldüğünde, kendim sekiz yaşında kaldım; töre mucibince amcam kağan oldu.” Cümle içerisinde yer alan “*töre mucibince*” şeklindeki ifadede, ailenin en yaşlı erkek üyesinin egemenliğe sahip olduğu sonucu görülmektedir. Örneğin, ünlü Göktürk hükümdarı İşbara Kağan öldüğünde, oğlunun yaşının oldukça küçük olması sebebiyle devlet ileri gelenleri toplanmış ve İşbara Kağan’ın küçük

kardeşini tahta çıkarmışlardır. Nezaketin bir gereği olarak yeni kağan İşbara Kağan'ın oğluna bir elçi yollamış, kendisinin İşbara Kağan'ın soyunun yaprakları, oğlunun ise kütüğü olduğunu belirterek yeğenini tahta çıkmaya davet etmiştir. Fakat, İşbara Kağan'ın oğlu amcasının “*hem aile hem kendisinin büyüğü*” olması nedeniyle kağanlığı amcasına bıraktığı ve yapılan daveti reddettiği görülmektedir. Buradaki örnekler, tahtın sahiplerinin her zaman aynı aile üyelerinin arasında bulunduğunu belirtmekte, irsiyet sisteminin önemine böylece dikkat çekmektedir (Pamir, 2022, s. 1374).

4.5.3.1.1.5. Dürüst Olmak

Kutadgu Bilig’de iyi bir yöneticinin dürüst ve adil olması gerektiği belirtilmiştir. Yönetici, halkına karşı vermiş olduğu sözleri ve vaatleri yerine getirmelidir. Kutadgu Bilig’e göre yöneticinin karakteri doğruluk ve dürüstlük üzerine kuruludur. Yöneticinin bu niteliklere sahip olmadığı durumlarda diğer vasıfları bir işe yaramayacaktır (Açık, 2016, s. 429).

Bu konuyla ilgili beyitler şu şekildedir:

“Halk için beyin çok seçkin olması gerekir; özünün sözünün doğru ve doğasının seçkin olması gerekir” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1960).

“Büyüklüğü ve halka baş olmak istersen, doğru yoldan şaşma” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1293).

4.5.3.1.1.6. Sözünde Durmak, Verdiği Sözdten Dönmemek

Kağanı kağan yapan en önemli vasıflardan biri olan bu özellik doğrudan “*adalet*” ilkesiyle ilişkilidir. Bu özellik, kağanların tahta çıktığında düzenlediği kanunlar aracılığıyla kendini göstermektedir. İster devleti kuran isterse yöneten olsun bütün kağanlar töre hazırlayarak bunu uygulamışlardır. Buna örnek olarak, Türk Milletinin ülke ve töresini düzenleyen Göktürk Devleti kurucusu Bumin Kağan'ın tahtın sahibi olmasının ardından dört bir yanda egemenliği tesis edip imparatorluğunu kurması gösterilebilir. Böylelikle kağan tarafından koyulan

kanunlar Türk toplumlarının töresi olmuştur. Kağan, milleti için kendi döneminde birçok farklı sözler vermiş, bu sözleri koyduğu kanunlar aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Töreye en başında bizzat kendisinin uyacağı sözünü vermesi verdiği sözlerin en önemlisidir. Bu gibi önemli bir sorumluluğun aksi şekilde davranış gösterilmesi durumunda kağanın milletin gözünde değerinin azalmasına, daha da önemlisi tamamen değersizleşmesine yol açabilmektedir. Sonuç olarak, Orhun Yazıtları'nda Göktürk Devleti Kağanı olan Bilge Kağan'ın;

“Türk ulusu için gece uyumadım, gündüz oturmam ... ondan sonra Tanrı irade ve lütfettiği ve talih ve kismetim olduğu için ölecek ulusu diriltip kaldırdım, çıplak ulusu giyimli ettim, yoksul ulusu zengin ettim, nüfusu az ulusu çok ettim, başka elli uluslar, başka kağanlı uluslar arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki bütün ulusları hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim”

Bu sözler Türk milletine karşı verdiği sözlerini tuttuğuna ve sorumluluklarını gerçekleştirdiğine dair ifadeleri içermektedir. Burada yer alan ifadelerden Bilge Kağan'ın adeta milletine hesap verir gibi seslendiği ortaya çıkmıştır (Pamir, 2022, s. 1376).

Kutadgu Bilig'de konuya ilişkin olarak yer alan şu beyitlerde kağanın verdiği sözü yerine getirmesi vurgulanmıştır:

“Halk için beyin çok seçkin olması lâzımdır; beyin özü, sözü doğru ve tabiatı güzide olmalıdır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1963)

“Beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı ki, halka faydalı olsun ve güneşi doğsun. Eğer bunlar olmazsa, saadet o memlekette dolaşamaz, kaçır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2010-2012)

“Beyler sözlerinde durmazlarsa, itimatlarını kaybederler; itimat kaybolunca mal da gider.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2812)

“Bir bey için verdiği sözden dönmek çok fena bir şeydir. Verdiği sözden dönen bey hiçbir zaman büyüklüğe ermesin. (Has Hacıp, 1991, Beyit 5072-5073)

4.5.3.1.1.7. Cömert Olmalı, Açgözlü Olmamalı

Kutadgu Bilig'de Türkler hükümdarları ve tüm idarecilerinde görmek istedikleri niteliklerin başında cömertlik yer almaktadır. Eserinde halkın cimri idarecileri sevmediğini dile getiren Yusuf Has Hacıp, insanın cömert olmasının kendisine huzur vereceğini belirtmektedir. Bu hususla ilgili şu beyitler mevcuttur:

“Ey hükümdar, hasis olma, cömert ol cömert; cömertliğin adı ebedi kalır, ölmez”. (Has Hacıp, 1991, Beyit 1402)

“Beyler cömert olursa adları dünyaya yayılır; bunların nam ve şöhretleri ile dünya korunur” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2053).

Halkı yönetecek olan hükümdar cömert, eli açık ve tok gözlü olmalıdır. Yöneticiye halk tarafından itaat edilmesi onun cömert olmasına bağlıdır.

4.5.3.1.1.8. Alçak Gönüllü, Yumuşak Huylu ve Hâyâ Sahibi Olmak

Hükümdarın sahip olması gereken önemli özelliklerden bir diğeri de alçak gönüllü, yumuşak huylu ve haya sahibi olmasıdır. Kibirli bir yönetim anlayışı hiçbir zaman halk tarafından sevilmez ve tasvip görmez.

“Hükümdar mütevazı tabiatlı, alçak gönüllü ve tatlı dilli olmalıdır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1369).

“Tanrı kime haya ve izan vermişse, ona devlet ile birlikte bütün şerefleri vermiş demektir.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2007).

“Bey türlü iyiliğe el uzatmalı, haya sahibi, yumuşak huylu ve asil tabiatlı olmalıdır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1965).

Yukarıda yer alan ifadeler siyasal egemenliğin nasıl kullanılması ve iyi bir devlet yönetiminin nasıl olması gerektiğini belirtmiş, Kutadgu Bilig’de toplumda bulunan çeşitli sınıflara nasıl muamele edileceği de gösterilmiştir. Kutadgu Bilig, kağanın sahip olması gereken bu özelliğe değinirken, diğer konularda olduğu gibi burada da fazlasıyla dikkatli davranmıştır. Fakat eserin yazıldığı dönem ile alakalı olarak olanı değil de olması gereken ideali anlatmaya çalıştığı unutulmamalıdır. Diğer bir anlatımla, eserde yer alan bütün ifadeler Türk toplumunun idealistliğine ilişkindir. Sonuç olarak, diğer özelliklerde olduğu gibi, kağanın bu özelliği bakımından da önemli öğütler kaleme alınmış, fakat davranış kalıpları konusu kağanın kendisine bırakılmıştır (Pamir, 2022, s. 1380).

4.5.3.1.1.9. Tedbirli Olmak

Devlet yönetiminde ve diğer görevlerde kağanın titizlikle dikkat etmesi gereken bu önemli vasfı açıklanmaktadır. Sözü edilen özelliğe sahip olmayan kağanın milletine güzel bir gelecek istikbal hazırlaması düşünülemez. Yukarıdaki özellikler, yöneticilerin halkının sevgisini ve güvenini sağlamalarının temel şartlarından biri olarak kabul edilmiştir.

“Her yerde insana tedbir ve ihtiyat lâzımdır; beylik işinde ise daha fazla dikkatli olunmalıdır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 439).

“... Bu ihtiyat aynı zamanda memlekete fayda getirir, bu fayda ile memlekette huzur temin edilir.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 446-448).

“İhtiyatlılık beylerin ülkesini genişletir, ihmalkârlık ise beyliğin temelini göz göre göre sarsar. (Has Hacıp, 1991, Beyit 2021).

Bir hükümdar her zaman devletin bütün işlerine, bilhassa savaş ve barış meselesine dikkat etmeli, halkı boş hayallere ve maceralara sürüklememelidir. Aksi takdirde devletin bekası tehlikeye girebilir ve bir çözüme süreci yaşanabilir (Pamir, 2022, s. 1381).

4.5.3.1.1.10. Uyanık ve Zeki Olmalı

Bir devletin yalnızca güç ve kuvvetle yönetilemeyeceğini belirten Kutadgu Bilig, hükümdarın aklını ve zekâsını ne şekilde kullanması gerektiğini bilmesi ve daima uyanık olmasını dile getirmektedir.

“Bey, bilgili, akıllı ve zeki olmalıdır; beyliğin hastalığına ancak bunlar ile çare bulunabilir”. (Has Hacıp, 1991, Beyit 1971).

4.5.3.1.1.11. Kararlı ve Sabırlı Olmalı

Kutadgu Bilig’de “sabır”, başarının temelidir. Bir yöneticinin sabırlı olması ve olaylar karşısında soğukkanlı olması gerekmektedir. Eser, sabırlı olmanın insanı mutluluğa götüren önemli bir özellik olduğunu belirtmektedir. (Açık, 2016, s. 429)

“İşe aceleyle girme, sabır ve dikkatle hareket et; acele yapılmış işler yarın pişmanlık getirir”. “Hiçbir işte acele etme, sabret, kendini tut; kul sabırlı olursa beylik mertebesini bulur”. (Has Hacıp, 1991, Beyit 587).

4.5.3.1.1.12. Zalim Olmamak

Bahsedilen özelliklere ilişkin olarak Bilge Kağan'ın Orhun Yazıtı'nda halkına verdiği nasihatlerden şu sözler dikkat çekicidir:

“Bilgisiz kağanlar, korkak kağanlar tahta çıkmış; subayları bilgisizmiş, korkakmış. Beyleri ve halkı hak tanımaz (zalim) olduğu için, Çin halkı tatlı dilli, çekici ve kurnaz olduğu için ... Türk halkı kendi imparatorluğunun dağılmasına, kendine kağan seçtiği kağanının da yok olmasına yol açmış. Beylerin oğulları Çin halkına köle olmuş, öz kızları da onların cariyesi olmuş.

Yukarıdaki ifadelerde Kağan, Türk halkını Çin konusunda uyarmakla birlikte Türk milletinin geçmişte yaptığı hatalardan da ders çıkarmasını istemektedir. Sözü edilen hatalar, halka zulmedenlerin bilhassa beyler olduğudur. Bu durum milletin Türk yönetimini terk ederek düşman Çin'e sığınmasına ve giderek bu devletin oyuncağı haline gelmesine neden olmuştur (Pamir, 2022, s. 1384).

Kutadgu Bilig'de yer alan buradaki beyitler hükümdara bu önemli konuya ilişkin birtakım öğütler vermiştir:

“Beylik bana kötülük ile birlikte gelecekse istemem. O beylik senin olsun.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 925)

“Eğer her iki dünya beyliği istiyorsan zulüm etme, halk üzerinden zulmü kaldır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1432-1434)

“Zalim olma, zulmü kötülere karşı tatbik et, bütün memleketi kötülerden temizle” (Has Hacıp, 1991, Beyit 5505).

4.5.3.1.1.13. Merhametli Olmalı

Yusuf Has Hacıp'e göre iyi bir hükümdar merhametli ve hoşgörülü olmalı, suçluların cezalandırılması hususunda aşırıya kaçmamalıdır. Cezalar intikam almak için değil suçların önüne geçebilmek için yani caydırmak için kullanılmalıdır (Açık, 2016, s. 430).

Bu konuyla alakalı eserde şu beyitler bulunmaktadır:

“Halk koyun gibidir, bey onun çobanıdır; çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır”. (Has Hacıp, 1991, Beyit 1412).

“Herhangi bir memleket kılıç ve kuvvetle alınabilir, fakat bu hâkimiyet şiddet ve intikam ile uzun yıllar sürmez”. (Has Hacıp, 1991, Beyit 2427).

“Memleketinde gözünü ve kulağını keskin tut; merhametini herkese ulaştır”.
(Has Hacip, 1991, Beyit 5272).

Bu beyitler hükümdarın merhametli olması gerektiğiyle ilgili örneklerdir.

4.5.3.1.1.14. Adaletli Olmak, Yalancı Olmamak

Halkın düzeni ve refahı için oluşturulan hukuk normları ve bunların uygulanması her zaman "adalet" ilkesine bağlı kalmayı gerektirmiş ve Türk kağanları devletlerinde adaletin tesis edilmesine büyük önem vermişlerdir.

Adil olmak herkesin sahip olması gereken bir erdemdir. Ancak bu durum özellikle Kağan için büyük önem taşımaktadır. Bu özelliğe sahip olmayan bir hükümdarın toplumun güvenini kazanma olanağı bulunmamaktadır. Esas olarak Kutadgu Bilig'de yer alan dört kahramandan biri olan hükümdar Kuntogdu Han, yasa ve adaleti temsil etmektedir (Pamir, 2022, s. 1385).

Kutadgu Bilig'de Kağan'ı her zaman doğru olanı yapmaya teşvik eden şu mısraları okuyabiliriz:

“Ey devletli hükümdar! En kötüsü, beylerin adının yalancıya çıkmasıdır.” (Has Hacip, 1991, Beyit 2037)

“Yalancı adamdan vefa bekleme ...”(Has Hacip, 1991, Beyit 2042)

“Yalancı ve öfkeli insan hiçbir zaman dünyaya hakim olmasın.” (Has Hacip, 1991, Beyit 5074)

Tarihin tüm dönemlerine ışık tutan bu özlü sözlerin öğreticiliği gerçekten etkileyicidir.

4.5.3.1.1.15. Tatlı Dilli Olmak

Yusuf Has Hacib'e göre halk tarafından sevilen bir idarecinin sahip olduğu niteliklerinden biri de güler yüzlü ve tatlı dilli olmasıdır. Bu hususta Kutadgu Bilig'de yer alan beyitler şunlardır:

“Hangi iş olursa olsun, sen onu tatlı dille karşıla; her işte tatlı dil kullanırsan mutluluk sana bağlanır”. (Has Hacip, 1991, Beyit 1311)

“Beyin gönlü, dili ve tabiatı düzgün olmazsa saadet o memlekette dolaşamaz kaçır”. (Has Hacip, 1991, Beyit 2010)

Yusuf Has Hacip, bu konuyla ilgili iyi bir kağanın sahip olması gereken oldukça önemli başka bir özelliği daha dile getirmektedir. Halk ile Kağanlar arasında güven bağının oluşmasında “*tatlı dilli olmak*” önemli rol oynamaktadır. Bu genellikle diğer beyitlerde de vurgulanmıştır. Bu özellik, devlet yönetimi konusunda huzuru sağlamanın ana motivasyonlarından biri olmuştur. Bahsi geçen özelliğin bulunmadığı bir toplumda, milletin devlete uygun olarak bütünleştirilmesinden bahsedilemeyecektir (Açık, 2016, s. 430).

4.5.3.1.1.16. Kibirli Olmamak

Hükümdar olmanın önemli özelliklerinden biri kibirli olmamaktır. Bu konuda Yusuf Has Hacip’in Kutadgu Bilig’inden bazı örnekler verebiliriz.

“Sen bu dünyanın beyisin. Fazla kibir ve gurura kapılma, bu dünyaya güven olmaz.” (Has Hacip, 1991, Beyit 1377)

“Beyler büyüklük taslar ve kibirli olurlarsa, itibar görmezler.” (Has Hacip, 1991, Beyit 5174)

“Senden önce dünyaya hâkim olanlar hani? Nereye gittiler? O kudret ve ihtişamları nerede?” (Has Hacip, 1991, Beyit 5137)

“Ey hükümdar! Bu kof ve boş dünya çok eski bir âlemdir. O, senin gibi birçok beyleri sevdi ve nihayet onlardan yüz çevirdi. Şimdi senin için hazırlandı, fakat seni de çabuk bırakacaktır.” (Has Hacip, 1991, Beyit 5133-5134)

Kutadgu Bilig’de yer alan bu göz alıcı sözler, dünyanın geçici olduğunu ve ahireti düşünmek gerektiğini varsayarken aynı zamanda toplum için çok çalışmanın önemini vurgulamaktadır. Bununla birlikte hayatın kısalığı göz önüne alındığında büyük işler başarmanın da önemi belirtilmektedir.

4.5.3.1.1.17. Harama El Uzatmamak

“Harama karışma, el uzatma, haram yiyenin yeri cehennem dibidir.” (Has Hacip, 1991, Beyit 1433)

“Helâl yiyen kimse Tanrı’ya karşı günah işlemez.” (Has Hacip, 1991, Beyit 5348)

Has Hacıp'in bu sözleri, ahlaklı bir hükümdarda olması gereken bir başka vasıftan da bahsetmektedir. Bu özellik doğruluk ve dürüstlük özellikleriyle birlikte ele alındığında, Kağan'ın halkla bütünleşmesinin devletin bekası için vazgeçilmez olduğu ortaya çıkmaktadır. Kağan bu çok önemli özelliğe sahip olmakla kalmayacak, halkına da örnek olacaktır (Pamir, 2022, s. 1387).

4.5.3.1.1.18. İbadet Etmek

Kutadgu Bilig içerisindeki diğer beyitlerde de bu özelliğin önemi vurgulanmıştır:

“... Tanrı'ya kulluk et; her türlü iyiliği ve kötülüğü Tanrı hükmü bil. Neye ihtiyacın varsa ondan dile. Bil ki, sana yardım edecek ondan başka kuvvet yoktur. Onun bütün emirlerine itaat et. Tanrı seni bugün de yarın da aziz eder.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1278-1281)

“Ölüm gelmeden sen ölüme hazırlan. Hayatta iken Tanrı'nın emirlerini yerine getir, ibadette kusur etme.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1372)

Bahsedilen nasihat, hükümdarlara Allah korkusu aşlamayı ve onların egemenliğini sınırlandırmayı amaçlamaktadır. Yöneticiler bu sayede dünyadaki hareketlerini düzenlemekte ve toplumu daha dikkatli yönetmektedir. Bu da insanların ona olan güvenini artırmaktadır.

4.5.3.1.1.19. İçki İçmemek, Kumar Oynamamak, Fesattan Uzak Durmak

Bu hususla alakalı olarak Kutadgu Bilig'den faydalanabilmekteyiz:

“Bey içki içmemeli ve fesatlık yapmamalıdır. Dünya beyleri şarabın tadına alıştırlarsa, memleketin ve halkın bundan çekeceği çok acı olur.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2091-2092)

“Bey içki içer ve oyunla vakit geçirirse, memleket işini düşünmeye ne zaman fırsat bulur?” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2103)

Yusuf Has Hacıp yukarıdaki beyitlerinde hükümdarın içki ve kumar gibi kötü alışkanlıklara sahip olmasının hükümdarlığa ve millete büyük zararlar verdiği şeklinde ikaz etmektedir. Devlet yönetiminin çok ciddi bir iş olduğunu ve asla hafife alınmaması gerektiği unutulmamalıdır. Bu durumda kağanın devlet işlerini kötü etkileyebilecek bir olumsuzluğa sahip olmaması gerekir. Yusuf Has Hacıp,

hükümdarı her zaman ciddi ve disiplinli olmaya teşvik etmekte ve tüm nasihatlerinin bu kapsamda değerlendirilmesini beklemektedir (Pamir, 2022, s. 1388).

4.5.3.1.1.20. Kan Dökmek, Düşmanlık Beslememek, Kin Gütmemek

“Ey hükümdar! Başkasının malını alma ve kan dökme. Ölüm döşeginde insan bu iki günah yüzünden inler.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1395)

“Eğer iki dünya beyliğini de istiyorsan, harama karışma, zulmetme, insan kanı dökme, düşmanlık besleme ve kin gütmeye.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1432)

Yusuf Has Hacıp, bu nasihatte güzel ahlakın gereğini vurgulayarak, beyitlerde geçen kötü vasıfların halkını düşmanlaştırarak devleti zarara uğratacağını işaret etmektedir. Ancak birlik ve beraberliğin millet içerisindeki yeri inkar edilemeyecek düzeyde önemlidir (Pamir, 2022, s. 1389).

4.5.3.1.1.21. Dünya Malına Değer Vermemek, Dünyaya Aldanmamak

“Ölüm olmasa ve insan baki kalsa idi, beylik ne güzel bir şey olurdu.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1078)

“Ölümü unutma, ona karşı hiçbir silâh yoktur. Ölüm pusudan çıkar gibi bir gün karşına çıkar. Ölümüne gafil avlanma, gönlünü diri tut, ne kadar çok yaşarsan yaşa, bir gün toprağa gireceksin.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1381-1383).

“Ey hükümdar! Sen saray ve köşkler yaptırma. Kara toprak altında senin evin hazırdır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1418).

“Dünya uğruna hayatı boşuna harcama, dünya geçicidir.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1425).

“Hazinem çok diye bu mala güvenme, hizmetkârım ve askerim çok diye gururlanma.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 5214).

“Ölüm nice cesur ve kendine güvenen büyük beyleri toprağa soktu. Ey yaşayan insan! Dikkat et!” (Has Hacıp, 1991, Beyit 6071).

Kutadgu Bilig'in bu mısralarında anlatılmak istenen, dünya hayatının ebedî olmadığıdır. Yusuf Has Hacıp böylece, hükümdarı ahiret hayatı ve hesap sorulacağı konusunda ikaz ederek onu yaşayışıyla ilgili daha dikkatli olmaya teşvik etmektedir.

4.5.3.1.1.22. Güler Yüzlü, Yakışıklı, Saçı Sakalı Düzgün ve Orta Boylu Olmak

Kutadgu Bilig'de yer alan aşağıda bulunan ifadeler, bahsedilen vasıflara sahip olan hükümdarın Türk toplumunda itibar gördüğünü ve bu durumun insanların ona güven duymasında rol oynadığını göstermektedir (Pamir, 2022, s. 1390).

“Bey güler yüzlü, tatlı sözlü, saçı sakalı düzgün, yakışıklı ve orta boylu olmalı.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2072).

“Yüzünü gören herkes bakınca onu sevmeli, memleketi ve halkı ona bakıp güvenle yaşmalıdır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2084).

“Asık suratlı, kaba sözlü, kibirli ve mağrur insan herkesi kendisinden nefret ettirir, işini yoluna koyamaz”. (Has Hacıp, 1991, Beyit 2077).

4.5.3.1.2. Hükümdarın Başlıca Görev ve Sorumlulukları

Gök Tanrının kendisine kut bahsettiği kağanın, milletini koruyup huzuru temin etmesi ve devletin devamlılığını sağlaması amacıyla yerine getirmesi gereken çok önemli görevleri bulunmaktaydı. Görevlerini hakkıyla yerine getirebilen hükümdarlar isimlerini tarihin sayfalarına altın harflerle yazdırmışlar ve milletin gönlünde yer edinmişlerdir.

Türk hükümdarının başlıca görev ve sorumlulukları şu şekilde sıralanmaktadır:

4.5.3.1.2.1. Devletin Birliğini Sürdürmek ve Korumak

Kağanın ilk olarak görevi devletin birliğini korumak ve sürdürmektir. Bu görevde anlatılmak istenen devlet içerisinde merkez ve bölgeler arasında düzenli bir hiyerarşinin sağlanması ve millet bağlamında refah içerisinde bir hayatın sürdürülmesidir. Eğer devlet içerisinde refah düzeyi sürdürülemez ya da gerilemeye başlarsa karışıklıklar çıkar, sonucunda iktidar mücadelesi meydana gelir. Burada Kağanın başlıca görevi oymaklar arasında denge kurmak ve aralarında oluşabilecek uyuşmazlıkları gidermektir. Devleti koruma vazifesi ülke dışında da sürekli olarak savaşlar ile alakalıydı. Türk ordusunun başkomutanı olan Kağan, savaşta hücum ve

savunmada bizzat kendisi komuta etmek durumundaydı. Kağanlık bu noktada oldukça önemliydi. Zira Türk devlet ve siyaset anlayışı, devletin daima içten ve dıştan bölünmesi tehlikesiyle karşılaşması sebebiyle birlik içinde ayakta tutulması çerçevesinde şekillenmekteydi. Bu konuya ilişkin, devlet topraklarını koruma vazifesinin önemli olmasını belirten, Asya Hun Devleti'nin kuruluş yıllarında yaşanmış bir olayı açıklamak gerekmektedir: Asya Hun Devleti'nin kurulduğu yıllarda, Hunlar'ın komşusu olan Tung-hular, Hunları köşeye sıkıştırıp yeni topraklar elde etmek için harekete geçmişlerdir. Ancak savaş çıkartan tarafın kendileri olmamaları için "Mete"den esasında devletin malı olan iyi cins bir at istemişlerdir. Türkler atı vazgeçilmez bir hayvan olarak kabul etmişlerdir. Kurultayda ileri gelen bazı beyler bu duruma karşı olsa da, Mete "*Bir at komşumuzdan değerli değildir*" şeklinde düşünerek Tung-hular'ın bu taleplerini yerine getirmiştir. İsteklerinin gerçekleştiğini gören Tung-hular Türkler'in kendilerinden çekindiklerini düşünmüş bir müddet sonra da hükümdar Mete'den cariyelerinden birini ya da hanımını göndermesini istemişlerdir. Bu talep te kurultayda görüşülmüş, terbiye sınırını aşmasına ve pek çok beyi kızdırmasına rağmen Mete, "*Bir kadın için koskoca bir milletin kaderinin tehlikeye atılmasının doğru olmadığı*" şeklinde düşünerek çok sevdiği bir cariyesini Tung-hular'a göndermiştir (Pamir, 2022, s. 328).

Hun Türkleri ile mutlak suretle savaş çıkarmak isteyen Tung-hular başka bir yolu denemeye karar vermişlerdir: Bu yol Türk ve Tung-hu devletleri arasında olan verimsiz bir arazinin istenmesidir. Bahsi geçen arazi çoraktı, kimsenin işine yaramıyordu fakat ata mirasıydı. Tung-hular bir elçi göndermiş ve bu çorak araziye kendilerine istemişlerdir. Hun Hükümdarı Mete, kurultayı tekrar toplamıştır. Aralarındaki bazı üyeler "*Burası çorak bir toprak parçası, verelim gitsin*" şeklinde düşüncelerini dile getirmelerinin ardından çok sinirlenen Mete, toprağın devletin temeli olduğunu ve topraktan asla vazgeçilmeyeceğini ileri sürerek bu düşüncesine karşı gelen tüm kişilerin boyunlarını vurdurtmuş, kurultaydan sonra da Tung-hular'a karşı büyük bir sefer düzenlemiştir. Bu konunun yalnızca memleket topraklarının korunması olarak düşünülmemesi gerekir. Bu düşüncenin yanında, devlet topraklarında yaşam süren milletin de korunması ve refah düzeyinin sürdürülmesi şarttır (Pamir, 2022, s. 329).

4.5.3.1.2.2. Barışı Sağlamak

Eski Türk egemenlik anlayışı yalnızca Türk devleti ve milleti üzerinde egemenlik anlayışına sahip değildir. Türklerin sahip olduğu bu anlayış bütün dünyayı kapsayan bir egemenlik anlayışıdır. Bu anlayış, Gök Tanrı tarafından kut ile donatılan Türk Hakanının dünyanın dört bir yanını yönetme hakkının olduğunu belirtmektedir. Bu durumda Türk Hakanı, kendisini yeryüzündeki “barış ve sükûnu” temin etme vazifesini üstlenmiştir. Orhun Yazıtları’nda;

“Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerinde atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan tahta oturmuş”

şeklinde geçen bu sözler, ırk ve devletler arasında hiçbir ayırım yapmaksızın yeryüzündeki tüm toprakların yalnızca Türk Hakanlarının yönetimine verildiğini açıklamaktadır. Aynı zamanda “*Gök Tanrı istediği için tahta oturdum ve dört yandaki ulusları düzene soktum*” ve “*Gündoğusu’ndan Günbatısı’na kadar bütün kavimler bana baş eğerler*” şeklindeki sözlerde de aynı durum anlatılmak istenmektedir. Bu bağlamda yeryüzünün bir bütün şeklinde görüldüğü, insanların ise tek bir kitleden var olmadığı belirtilmektedir.

4.5.3.1.2.3. Milleti İçin Hizmet Etmek

Kağanın millete hizmet etme görevi ile alakalı Orhun Yazıtları ve Kutadgu Bilig’de çarpıcı bilgilere rastlanmaktadır.

Bilge Kağan’ın bu hususla ilgili görevine ne derecede sadık olduğunu gösteren Orhun Yazıtlarında şu şekilde sözleri mevcuttur:

“... Babam ve amcamın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kültegin ve iki şadla birlikte ölesiye çalıştım. Bunca çalışıp halkların tümünü hoşnutsuz kılmadım”.

Buna benzer olarak, Kutadgu Bilig’de yer alan şu sözlerde de aynı tema işlenmiştir:

“Ey beyim, rahat arama, zahmeti ortadan kaldır. Bey zahmet çekip memleketi tanzim ederse, halk kendi kendine zenginleşir; halk zenginleşirse, beyin her arzusu yerine gelir” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2936).

Bahsi geçen sözler, kağanın vazifesinin milletini doyurmak ve refahını sağlamak olduğunu göstermektedir. Hakan kendisini vazifesini layığıyla yerine getirmekle sorumlu ve yükümlü sayacaktır.

4.5.3.1.2.4. Halkı Düzene Sokmak ve Memleketi İdare Etmek

Orhun Yazıtları ve Kutadgu Bilig’de Türk hükümdarının bu vazifeleriyle ilgili olarak önemli ifadeler bulunmaktadır. Buna örnek olarak,

“... Amcam Kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti”, “... İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk Milleti’nin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermişler”

şeklindeki ifadeler Orhun Yazıtlarında yer almıştır.

İlk olarak Kutadgu Bilig’de bu hususla alakalı şu ifadeler karşımıza çıkmaktadır:

“Beyler memleketi tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak için nasbedilmişlerdir.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 4009).

“Ey hakim! Memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2034).

Yukarıda gördüğümüz ifadeler, hükümdarın asli vazifelerinden birinin devleti tanzim ve halkı idare etmek olduğunu ve bunun için kanunlara uymakla sağlanabileceği anlatılmak istenmiştir. Ayrıca sıkça hükümdarın hukuka uygun hareket etmesi tavsiye edilmiştir. Bu durumda, burada adı konmayan bir “*Hukuk Devleti*” anlayışı görülmektedir (Pamir, 2022, s. 330).

4.5.3.1.2.5. Adilce Hükmetmek, İyi Kanunlar Yapmak ve Halkı Korumak

Devlet içerisinde adalet ilkesinin gerçekleştirilmesi, düzen ve halkın refahının gözetilmesiyle sağlanmaktadır. Bu nedenle Türk hükümdarları için ülkelerinde adaletin sağlanması oldukça önemlidir.

Bu konuyla alakalı olarak, bilhassa Kutadgu Bilig oldukça faydalı bir eserdir. Bu hususta, Kutadgu Bilig’de yer alan birkaç beyite değinmek gerekli olacaktır:

“Beylik çok iyi bir şeydir; fakat daha iyi olan kanundur ve onu tatbik etmek lâzımdır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 454).

“Kanun karşısında benim için hepsi birdir. Bey veya kul olarak ayırmam. İster oğlum, ister yakınım veya hısmım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun. (Has Hacıp, 1991, Beyit 809).

“Kendi menfaatini arama, halkın menfaatini düşün. Senin menfaatin halkın menfaati içindedir.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 5353).

Belirtildiği üzere, egemenliği sonsuz kılmanın daima iyi kanunları uygulamak iken, iyileri korumak ve kötülerini cezalandırmak da hükümdarın önemli vazifelerinden sayılmıştır.

4.5.3.1.2.6. Dağınık Boyları Toplamak, Nüfusu Artırmak

Hükümdarın en önemli görevleri arasında dağınık boyları toplamak ve nüfusu artırmak ta yer almaktadır. Bu önemli vazifeyi ilk olarak Türk Tarihinde “*Mete*” gerçekleştirmiştir. Tarih boyunca Türk hükümdarları birçok farklı boyların ve oymakların birliğini temsil etmişlerdir. Hükümdarın bu göreve ne kadar önem verdiğini Orhun Yazıtlarında “*Türk soyu yok olmasın, ulus olsun diye....*” şeklinde geçen ifade bizlere kanıtlamaktadır. Ulus bilincinin oluşmasında dağınık boyların bir araya getirilip toplanmasının etkisi olduğu görülmektedir. Bu aşamada, Türk devletlerinin Çin Devleti tehlikesine karşı daima tetikte kalmak zorunda oldukları karşı konulamaz bir gerçektir (Pamir, 2022, s. 331).

Bilge Kağan Orhun Yazıtları’nda, birlik ve beraberliğin korunmasında bu devlete karşı dikkatli olunması gerektiğini şu sözleriyle belirtmiştir:

“Bilgisiz kağanlar, korkak kağanlar tahta çıkmış, subayları bilgisizmiş, korkakmış. Beyleri ve halkı hak tanımaz olduğu için, Çin halkı tatlı dilli, çekici ve kurnaz olduğu için, küçük kardeşlerle ağabeyler (ve onların yandaşları) birbirleri aleyhine gizlice düzen kurdukları için, bey geçinenlerle halktan geçinenler birbirlerine düştikleri için Türk halkı kendi imparatorluğunun dağılmasına, kendine kağan seçtiği kağanın da yok olmasına yol açmış. Beylerin oğulları Çin halkına köle olmuş, öz kızları da onların cariyesi olmuş. (Thomsen, 1993, s. 92)”.

Bilge Kağan Orhun Yazıtlarında bize çok önemli bir konuyu yıllar önce karşımıza getirmiştir. Tarihsel sürece baktığımızda en köklü medeniyetlerden biri olan Çin Devleti Türkler için her zaman tehlike arz etmiştir. Bölünüp

parçalanmanın Türkler için bir son olduğu ve Türklerin böyle bir sona razı olmayacağı gerçektir.

4.5.3.1.2.7. Halkı Çıplak İse Giydirmek, Aç İse Doyurmak, Halka Mal Dağıtmak

Orhun Yazıtlarında bu hususla ilgili önemli ifadelere yer verilmiştir.

“... Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi, fakiri zengin kıldı” ve “... sonra Tanrı'nın lütfu ile, talihim olduğu için ve kader benimle olduğu için ölmekte olan halkı dirilttim, çıplak halkı giyimli, fakir halkı zengin kıldım” . (Thomsen, 1993, s. 100).

şeklindeki sözler Orhun Yazıtlarındaki dikkat çeken ifadelerdir.

Aynı zamanda, Kutadgu Bilig’de de şu satırlar yer almaktadır:

“Cömert ol, bağışla, yedir ve içir.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2053).

“Halka hizmetlerine göre bol ihsanlarda bulunmalı, çıplak ise giydirmeli, aç ise doyurmalıdır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2982).

Mal dağıtılması hususunda da, yine Kutadgu Bilig’de yer alan şu sözler öne çıkmaktadır:

“Sağ elin ile kılıç sallars ve vururken, sol elin ile mal dağıt.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2069).

“Bey kula mal verir ve iyi sözle onu teşvik eder.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2998)

“Beyler kula mal dağıtmalıdır.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 5161).

Belirtildiği üzere, hükümdarların vazifesi, halkının tok olmasını sağlamaktır. Hükümdarların halkı doyurmaları gerektiği, lazım olduğu durumlarda mal dağıtmaları hususu tüm eski Türk kaynaklarında bilhassa hatırlatılmış, hükümdarlar ise icraatlarını anlattıkları beyitlerde kesinlikle bu vazifeyi yerine getirdiklerini yazdırmışlardır.

4.5.3.1.2.8. Devlet Yönetiminde Seçkin ve Sadık İdare Adamlarına Görev

Vermek

Hükümdarlar Türk devletlerinde üst düzey devlet adamlarını seçerken işlerinin ehli yöneticiler olmalarına oldukça özen göstermişlerdir.

Oğuz Kağan Destanı'nda kır saçlı, ak sakallı, fazlasıyla anlayışlı ve tecrübeli “Uluğ Türk” ismiyle bilinen Oğuz Kağanın yardımcısından söz edilmektedir.

Kapgan Kağan, Bilge Kağan ve İleriş Kağan dönemlerinde tam 46 yıl Göktürk Devleti hizmet vermiş olan Vezir Tonyukuk'tan da bahsetmek gerekmektedir. Türk hükümdarlarının vezirleri arasında en tanınmış olanı büyük ihtimalle “Vezir Tonyukuk”tur (Pamir, 2022, s. 334). Kutadgu Bilig'de, bu konuya ilişkin şu beyitler aktarılmıştır:

“İnsana yardım eden ve destek olan akıllı, bilgili ve hâkim idare adamları lâzımdır. Yardımcı çok olursa, bey zahmet çekmez; onun her işi yoluna girer ve nizam bozulmaz.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 427-430)

“Ey bey! İşi işin ehline, işe yarayana, hareketi doğru ve dürüst olana ver. Eğer bir bey işi ehliyetsiz bir kimseye verirse, ehliyetsizliği başkası değil, kendisi göstermiş olur.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 1759-1762).

Yıllar önce Yusuf Has Hacıp'in altını çizdiği önemli nokta, işin ehline verilmesi yönündedir. Devlet yönetiminde seçkin ve sadık idare adamlarından kastı da budur.

4.5.3.1.2.9. Alimleri Himaye Etmek

Kutadgu Bilig'de bu hususta:

“Âlimlerin ilmi halkın yolunu aydınlatır. Onları pek çok sev ve onlardan hürmetle bahset. Çok veya az, onların bilgilerini öğren. Onlara iyilik yap ve yardımda bulun, onlara dil uzatma. Onlara malından hisse ayır, güler yüz ve tatlı sözle hizmetlerinde bulun. Senin için lâzım olan onların ilmidir, onlar insanlara yol göstererek doğruluğa sevk ederler” (Has Hacıp, 1991, Beyit 5551-5554).

şeklinde kaleme alınan beyitler bilgin ve alimlere gösterilmesi gereken hürmet ve himayeyi göz önünde tutmaktadır.

4.5.3.1.2.10. Askeri Mutlu Etmek, Asker Toplamak

Ordu, eski Türk devletlerinin kuruluş aşamasında fetihlerin gerçekleştirilmesi ve asayişin sağlanmasında temel kuvvettir. Hükümdarlar, tarih içerisindeki tüm Türk devletlerinde olduğu gibi devletin başkumandanı konumundadır. Hükümdarlar; dağınık kavimleri toparlamak, sefer düzenlemek ve başta Çin olmak üzere diğer devletlerin saldırılarına karşı teyakkuzda olmak gibi sebeplerle daima savaşa hazır bir ordu yetiştirme vazifesini üstlenmişlerdir. Hükümdarın kumandan olarak; cesur zeki, çevik, kararlı, ileri görüşlü, adil, sabırlı, tecrübeli, ciddî, soğukkanlı, tedbirli, dürüst, eli açık ve kurnaz olması gerekmektedir. Orhun Yazıtları'nda hükümdarın bu vasıfları

“... Tanrı güç verdiği için babamın ordusu kurt gibi imiş, düşmanları da koyun gibi imiş. İleriye ve geriye sefer edip adamları toplamış, onlara baş kaldırtmış ve hepsi yediyüz kişi olmuşlar”

sözleriyle dile getirilmiştir (Pamir, 2022, s. 337).

Kutadgu Bilig'de asker toplamak hususunda önemli olan şu beyitle karşılaşmaktayız:

“Kılıç kımıldadığı müddetçe düşman kımıldayamaz. Kılıç kınına girerse, beyin huzuru kaçır. Ey bey! Kılıç kullananı her vakit memnun et ve böylece kendin de daima sevinç içinde yaşa ve zahmet yüzü görme.” (Has Hacıp, 1991, Beyit 2144-2145).

Görüldüğü üzere, milletini tok tutması gereken hükümdar, askerlerine de iyi bakmak durumundadır. Devletin ordusunun sürekli olarak savaşa hazır bulunması gerekmekte, bu da yalnızca ordunun ekonomik olarak desteklenmesiyle mümkün olabilmektedir (Pamir, 2022, s. 328-343).

4.5.3.1.3. Hükümdarın Tahta Geçiş Yöntemleri

Eski Orta Asya Türk devletlerinde kağanlığın geçişini düzenleyen kesin bir gelenek yerleşmemiştir. Zaman zaman bazı eğilimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Veliht tayini, büyük ya da küçük oğulların tercih edilmesi gibi. Fakat esas olarak taht, daima ilâhî takdire bırakılmıştır. Tanrı iradesi, seçtiğine kuvvet ve başarı

vermektedir. Meselâ Göktürkler’de, kağanlığın Tanrı’ya bırakılmış bir talih işi olduğunu bir Çin kaynağı şöyle anlatmaktadır:

“Kardeşlerden birisini baş yapmak istediler ve hepsi birlikte büyük bir ağacın altına giderek aralarında şu şekilde anlaştılar: Ağaca doğru en yükseğe kim atarsa, o kağanlığı ele geçirecekti. A-Shih-Na’nın oğlu, aralarında en küçük olmasına rağmen en yükseğe atlayabildi ve hepsi birlikte onu reis seçtiler”.

Örnekte, Tanrı’nın hükümdar yapmak istediği kişiye güç verdiği inancı sezilmektedir. Bu düşünce karşısında bütün âdet ve teamüller hükümsüz kalmakta, hanedandan biri şu veya bu şekilde fiilen tahtı ele geçirdikten sonra, artık onun meşruiyeti nazari ve hukuki bakımdan bir sorun olmaktan çıkmaktadır.

Durum böyle olmakla beraber, eski Orta Asya Türk devletlerinin sistemlerinde kağan seçimi ve siyasal iktidarın intikali konusunda dört farklı usul karşımıza çıkmaktadır. Bunlar; irsiyet usulü, veliaht tayini, seçim usulü, devlet kurucusu olarak tahta çıkma usulleridir (Pamir, 2022, s. 150).

4.5.3.1.3.1. İrsiyet Usulü

Mevcut hükümdarın ölümünün ardından, yerine aynı kutsallık ve kuvvete sahip birinin hükümdar olması gerekliliği, yeni kağanın da aynı aileden gelmesi gerektiği fikrini ortaya atmış ve bu, kağanların irsiyet usulüyle seçilmesinin yolunu açmıştır.

İrsiyet usulünde Gök Tanrının, toplumun içinden seçilmiş bir aileye egemenlik verdiği ve o ailenin tüm erkek üyelerinin devleti yönetme konusunda eşit haklara sahip olduğu düşünülmektedir. Sözü edilen ailenin kutsal olmasına dair kesin bir inanç mevcuttur. Bu nedenle hanedan üyeleri köklerini her zaman yüce bir soya götürmek istemiş ve köklerinin izini, ortak bir ataya dayandırmışlardır. Bu durumda, kağanların daha çok gökyüzünden gelen ışık sebebiyle hamile kalan bir prensesten doğduğu inancı mevcuttur. Bu inanış Uygurlar, Kırgızlar, Moğollar ve Hitaylar arasında yaygındır. Çoğu Moğol kabilesinin büyükannesi olarak görülen Alangoa, gökyüzünden gelen bir ışıktan gebe kalmış ve doğurduğu çocuklar tüm halkların hükümdarı olmuştur. Cengiz Han’ın bu soydan olduğuna inanılmaktadır. Farklı bir inanışa göre de hükümdarlar, prenslerin ya da prenseslerin Tanrı’nın gönderdiği kurtlarla çiftleşen torunlarıdır (Pamir, 2022, s. 150).

Buradaki inançlardan hangisi kabul görülürse görülsün, kağan ve onun soyundan gelenler mutlak surette kutsal kabul edilmiş ve tahta geçen her kağanın o soydan olması gerektiğine hükmedilmiştir. Sözü edilen "irsiyet usulü" bunu gerektirmektedir. Yukarıdaki koşullar karşılanırsa, ister "Primogenitur" (en büyük oğul) ister "Senioratus" (hanedanın en yaşlı erkek üyesi) sistemi kullanılsın, kağanın belirlenmesi konusunda arasında fark oluşturmamaktadır. Zaten pratikte de bu sistemler kimi zamanlar uygulanmıştır. Bu durumda ya yaş olarak en büyük oğul veya kız ya da sülâlenin en yaşlı erkek üyesi mevcut kağandan sonra hükümdar olmuştur. Tahtın kanunen belirlenen varisi bulunduğunda, varis problem olmaksızın kağan yapılmış olup, bu durumda kurultay bu kişinin kağan olma hakkını kabul edip onamıştır. Kağanın olmadığı ve hanedanın son bulduğu durumda ise her zaman millete büyük hizmetleri dokunmuş, irade ve vasıf sahibi, kağan olmak için gerekli olan tüm şartları taşıyan üstün kişiler kurultay tarafından kağan seçilmişlerdir (Pamir, 2022, s. 151).

4.5.3.1.3.2.Veliaht Tayini

Hükümdar olma yöntemlerinden biri de veliaht tayini aracılığıyla tahta geçmektir (Koçak, 2011, s. 110). Veliaht usulüyle tahta çıkma yöntemi, Göktürk geleneğinin esası olan babadan oğula veraset usulüyle gerçekleşmektedir (Aytaç, 2019, s. 156). Türk Devletlerinde kağanlar, eğer sağlıkları hala yerindeyse, tahtı kimin devralacağına karar vermiş ve tahtın varisini atamışlardır. Kağan tarafından kendi halefleri olarak atanma imkânı bulan hanedan mensuplarına Tigin unvanı verilerek farklı birçok vazifelerde bulunulmuştur. Hunlar arasında kağanların ardından gelen "dört köşe" olarak adlandırılan vazifelere Tiginler atanmaktaydı. Genellikle en büyük oğul olan Tigin, kağan daha sağlıklıyken veliaht olarak atanırdı. Veliahtlığa atanan Tigin "Sol Bilge Tigin" veya bazı zamanlar "Şad" unvanlarını alırdı. Devletin doğu bölgesi onun idaresine bırakılır ve emrine tümenler tahsis edilirdi. Veliaht tigin bazı zamanlar Türk boyunun idaresine tayin edilirdi. Buradaki amaç, bir kağan olmadan önce kağanlık vazifesi için eğitildiğinden emin olmaktı. Hanedan üyesi "Sol Bilge Beyi", "Şad" vazifeleriyle katıldığı baskınlar ve seferlerde komuta yeteneklerini geliştiriyor bir yandan da tecrübe elde ediyordu. Bilge Kağan,

Orhun Yazıtlarında hükümdar olmadan ve akınlara katılmadan önce 19 yıl Tegin rütbesi taşıdığını belirtmiştir (Koçak, 2011, s. 110).

4.5.3.1.3.3. Seçim Usulü

Eski Türkler, genelde Avrupa'da rastlanılan seçimli monarşi sistemini çok sınırlı bir biçimde kendi devlet sistemlerinde uygulamışlardır. Seçmen heyetinin kurultay şeklinde bir araya geldiği görülmektedir. Beyler ve seçkin kişilerden oluşan kurultaya, onun kurulduğu yerdeki bölge temsilcileri de katılmış, kurultayda kağan seçiminin onaylanması da dâhil, çok sayıda önemli devlet sorunu görüşülüp karara bağlanmıştır. Kağan seçiminin, her şeyden önce Gök Tanrı tarafından kut verildiğine inanılan belli bir ailenin üyeleri arasından yapılması gerekirdi. Bundan sonra ise sıra, seçimin kurultayda onaylanmasına gelirdi (Pamir, 2022, s. 156).

Hunlarda seçkin olan yedi kabilenin reisi mevcut kağanın ölümünün ardından vezirlerle bir araya gelip sarayın ortasına siyah bir keçe döşerlerdi. Tahta çıkan yeni kağanı getirirler keçenin üzerine oturturlardı. Beylerin beyaz elbise giyip yeni kağana biat etmelerinin ardından ona şu şekilde seslenirlerdi: “Yukarıda güneşe bak, baki olan Tanrı'yı itiraf eyle. Sen onun gölgesisin. Kendi tedbirini O'nun muradına uydur. Aksi halde sana sadece bu siyah keçe kalır”. Sonrasında kırmızı elbise giyen beyler, kendi başlarına sorguç takarlar ve yeni kağana tacını giydirirlerdi. Törenden sonra kurultay, yukarıda belirtilen seçimi onaylaması gerekmekteydi (Pamir, 2022, s. 157).

Halk arasında al ve kızıl adları ile de bilinen kırmızı renk kültürümüzde heyecan, kudret ve akıncılığın sembolüdür. Cesaret, hayatta kalma ve hayat verme unsuru olarak bilinen kırmızı kan rengi olup Türk duygusunu yansıtan milli bir sembol olarak görülmektedir. Hakanların al kaftan giymeleri hakanlık sembolüdür (Anbarlı Bozatay ve Güler, 2017, s. 34).

4.5.3.1.3.4. Devlet Kurucusu Olarak Tahta Çıkma

Türk devlet anlayışına göre, kağan ilahi kaynaktan güç alan bir egemenliğe sahiptir. Türklerin eski inanışlarına göre Tanrı, dünyevi gücü bahşetmek adına kağanı seçmiştir. Tanrının seçtiği kağanlar, dağınık haldeki Türk boy ve kabileleri büyük bir başarıyla egemenliği altında toplayarak, topladığı boyları ve egemenliği altındaki boyları tek bir devlet çatısı altında birleştirdi. Ulusun kurucusu olarak tahta geçerek kağan olunurdu. Devlet olmak adına harekete geçen kağan, boyun saygın ve ünlü bir beyi idi. Boyun beyi, boyuna ve kendilerine bağlı diğer boylara birer birer kendi kağanlığını kabul ettirerek işe başladılar. Bu durum ikna veya mücadele, yani güç ve silahla yapılmaktaydı. Kağanın egemenliğini kabul ettirdiği boy sayısal anlamda çoğaldıkça devlet de bir o kadar hızlı kurulmaktaydı. Bu durumda aile çevrelerinde başlayan örgütlenme boylara ve giderek diğer topluluklara yayılmıştır. Bunun ardından, birkaç işlem aracılığıyla devletin kurulması gerçekleşmiştir. Devletin kurucusu yani bodun beyi olan kağan, belirli bir yerde örneğin Ötüken’de yapılan törenle, kendini beyi olduğu budunun kağanı ilan ederek tahta çıkmaktaydı. Bu durum, yeni kağanın gücünü duyuracağı ve pekiştireceği anlamına da geliyordu (Koçak, 2011, s. 108).

4.5.3.2. Devlet Meclisi (Toy)

İslamiyet’ten önceki Türk toplumlarında toy, “meclis, toplantı, devlet meclisi” manalarını taşımaktadır. Bununla birlikte “toy” kelimesi ziyafet, yemekli şölen ve bayram merasimleri için de kullanılmaktadır. Türkçe karşılığı toy olan ve devlet düzeninde bir kurum ismi niteliğinde sonraki yüzyıllarda dilimize yerleşen kurultay, genellikle yıl içerisinde belirli günlerde hükümdarlar tarafından toplanmaktadır. Toy hükümdarlık alameti olarak devlet ileri gelenlerine ve halka verilen, yenilip içilen bir ziyafet niteliğini de taşıdığı gibi devlet işlerinin görüşüldüğü, kararların alındığı bir tür toplantı anlamına da gelmektedir (Erdoğan, 2014, s. 40-41).

Orta Asya Türk devletleri zamanında kağanlar bilindiği üzere Kağan, Yabgu, Tanhu (Şanyü), Han, İlteber ve İdi-kut gibi unvanlara sahip olmuşlar ve milli teşkilatın başında devlet başkanı sıfatıyla yer almışlardır. Kağanların ilk olarak

vazifeleri, devlet içerisinde düzeni tesis etmek, devleti korumak ve varlığını sürdürmek, toplumun refahını sağlamak ve ülke sınırlarını büyütmek olarak tanımlanmaktadır. Kağan görevlerini yerine getirirken, kanunun eski Türkçesi olan "Töre"ye (Törü) uymak zorundadır. Kağan, halk ve kurultay ise törenin kaynağıdır. Bu durumda Kağan en yüksek ve tek otoritedir. Ancak kağanın halk ve kurultaya bağlı kalmak durumunda olması, Türk devletlerinin "meşrutiyet" benzeri bir yapılanmaya sahip olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Kağan seçiminin Toy tarafından yapılması ve kağanlığın meşruluğunun kabul edilmesi de bunu kanıtlamaktadır. Toy adı verilen devlet meclisinin katılımcılarına "Toygun" adı verilmiştir. En başta Kağan olmakla birlikte, Hatun (Katun), Üge, ya da Ayguçi prensler ile buyruklar ve Sadapıt, Erkin, Apa, İlteber ve Tudun adlı beyler Toy'a katılırdı. Ancak Toyun kaç üyeden oluştuğu hakkında net bir bilgiye ulaşılamamaktadır (Seyitdanlıoğlu, 2009, s. 2).

Kurultay adı verilen Toyda devletin iç ve dış işleri görüşülür, gerektiğinde yeni yasalar (törelere) getirilir, barış ve savaşlara karar verilir ve kararlar uygulanırdı. Başka bir deyişle, Toyun yasama ve yürütme yetkileri bulunmaktaydı. Yürütme yetkisini Buyruk, Apa, Ayguçi ve Tarhan gibi devlet görevlileri kullanılıyordu. Ayguçi yürütme organının, yani hükümetin başıydı. Bu pozisyonda, öncelikle alınan kararların uygulanmasından sorumluydu. Buyruklar aynı şekilde hükümet üyeleri sıfatıyla yürütme yetkilerini kullanırlardı. Kağan, Toyda alınan kararları kendisi uyar ve uyguları. Toyun yargı yetkisi bulunmamaktaydı. Zira yılın belirli günleri ve en fazla üç kez toplanan kurulun adli görevini yerine getirmesi olası görünmemektedir. Adli (könilik) meselelere bakan mahkemeler "Yargan" denilen kişiler tarafından yürütülür ve icra olunurdu. Başka bir deyişle, yargı yetkisi Kağana bağlı başka bir kurum tarafından kullanılmaktaydı (Seyitdanlıoğlu, 2009, s. 3).

Eski Türklerde devlet ve toplum hayatını yöneten kurallar ve kanunlara töre (törü) adı verilmektedir. Töre, Toy tarafından konulurdu ve ona yasama yetkisi verilirdi. Kağan tek başına töre koyamaz, Toy eliyle töre koyabilirdi. Bu durum da bizlere Toyun yasama gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Ancak Toya töre teklifi Kağan yapmakta ve kabul gördüğü takdirde töre uygulanmaktaydı. Bu kapsamda Kağan, yasama gücünü Toy ile paylaşmaktadır. Kağan seçiminde Toy'un payı eski Türkler arasında oldukça önemlidir. Tahtın boşalmasının ardından yeni Kağanın kim olacağı hususunda net bir bilgi bulunmamaktaydı. Kağanın en büyük

oğlunun kağan olması (Primogenitür sistemi) her zaman uygulanan bir sistem olmamıştır. Bu hak genel olarak hanedanın en yetenekli ve en değerli üyelerine verilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple, halefler arasındaki güç mücadeleleri tarih boyunca hiç eksik olmamıştır. Bazı durumlarda, tahta çıkış Toy tarafından uygulanmaktadır. Kimi zaman da mücadele sonucu tahta hak kazanan kişinin kurultay tarafından kabul görmesi gerekli görülmüştür (Seyitdanlıoğlu, 2009, s. 5).

4.5.3.3. Hükümet (Ayuki)

Ayuki, eski Türkler arasında hükümet anlamını taşıyan bir terimdi. Bu kurum, Kağan'ın devlet işlerindeki en önemli yardımcısıydı. Üyeleri Buyruk (Bey) olarak tanınırdı. Ayuki'nin başkanlığını Ayguçi üstlenmekteydi. Ayguçi, bazı zamanlar kurultayı da yönetmekteydi. Bu durumda yine son söz Kağanındı. Tonyukuk ve Kutlug, tarihsel olarak ünlü Ayguçiler idi (Bedirhan, 2019, s. 389). Hükümet (Ayuki), gerektiğinde toyu toplamak her zaman mümkün olmadığı için toydan ayrı bir kurum olarak varlığını sürdürürdü. Ayuki günümüzdeki anlamıyla bakanlık vazifesini yerine getiren "buyruk"lar ve başbakanlık vazifesini yerine getiren "ayguçi"den meydana gelmekteydi. Ülkenin dış politikasını 'Tamgacı' isimli bir yetkili yönetmekteydi. Çin kaynaklarına göre Göktürk ve Uygur hükümetlerinin her birinin idari, askeri ve ekonomik görevlerden sorumlu dokuz buyrukları vardı. Bu durumda hükümet, Toyda alınan kararların devlet içerisinde uyum içinde uygulanmasını sağlamıştır. Özet olarak Toyda devletin iç ve dış politikası görüşülür, icap ettiğinde yeni kanunlar (töreler) getirilir, savaş veya barış kararı verilir ve tüm bu kararlar yürürlüğe konulurdu. Bu durumda Toy, yasama ve yürütme yetkilerine sahiptir. Yürütme yetkisi, Ayguçi (başbakan) ve buyruk (bakan) olan hükümet yetkilileri tarafınca kullanılmaktaydı (Bayrakçı, 2021, s. 17).

4.5.3.4. Katun (Hatun)

Tarihteki pek çok topluluk, güçlü bir aile yapısı olmadığı için tarih sahnesinde varlığını sürdüremeden yok olup gitmiştir. Fakat bu durum Türk devlet geleneğinde tam tersi şekilde gerçekleşmiştir. O dönemde başka hiçbir topluluğun eski Türkler kadar kadına değer vermediğini belirtmek yanlış olmayacaktır. Bu durum, ikinci Göktürk kağanının eşi İlbilge Hatun'un isminin Kültigin abidesinde "Tanrı'nın Türk milleti yok olmasın diye yarattığı kişiler" arasında olmasından anlaşılabilir. Bu durum yine Türk devlet geleneğinde kadının siyasi konumunu göstermektedir. Kadına Türk toplumunda bu denli değer verilmiştir (Acar, 2019, s. 396).

Eski Türklerde kadınlar yalnızca evin içerisinde yaşayan, erkeklerden kaçan, pasif ve hakları olmayan bir zümre olmaktan oldukça uzaktı. Hem sosyal hem de siyasi olmak üzere hayatın her alanında aktif yer alan kadınlar, saygı ve değer görmüş, korunmuş kişiler olarak hayat sürmüşlerdi. Türk devletlerinde cinsiyet ayrımı hiçbir şekilde yapılmamakta, erkekler ve kadınlar eşit haklara sahip olmaktadır. Kadınlar kısıtlanmadıkları, serbest bir hayata sahiptiler. Avlanmak, at binmek, şaman ayinleri düzenlemek ve dövüşmek gibi vazifelerin üstesinden gelebilirlerdi. Kadınların yaşadıkları toplumların içerisinde hatırı sayılır etkileri olduğu, hatta yönetim konusunda yüksek vazifelere sahip oldukları dönemler de olmuştur. Bununla birlikte Türk kadını, eşinin yanında söz hakkına sahip, ağırlığı olan, kimi zaman da karar alma aşamasında etkisini gösteren bir konumdadır (Açıl, 2016, s. 64- 65).

Türkçe kadın sözü genel olarak kabul edildiği gibi eski Türkçe katun/hatun sözünden gelmektedir. Bu ise başlangıçtan itibaren Türk devlet teşkilatında yer alan bir unvandır. Katun unvanı, özel bir törenle alınırdı. Bundan sonra Katun, devlet idaresinde çoğu kez Kağana eşit olur, Kağanın olmadığı zamanlarda devleti yönetirdi. Devletin başına Katundan olan çocuk geçebilirdi. Kağanın eşi olan Katun, devlet idaresinde ve protokolünde oldukça önemliydi. Bakanlar ve altındakiler Kağanın huzuruna çıktıklarında, aynı zamanda Katunu da eğilerek selamlarlardı (Yıldırım, 2022, s. 26- 27).

Yabancı devlet elçilerinin kabul edileceği durumlarda, kağan ile birlikte hatun da yer alır ve gelen elçiler birlikte kabul edilirdi. Hatun tören ve şöenlerde kağanın

sol tarafında oturur, yönetim ile ilgili fikir ve önerilerini kağana iletirdi. Buna örnek olarak Çinliler ile yapılan ilk barış antlaşmasını “Büyük Hun İmparatorluğu” adına Mete Han’ın hatununun imzaladığı gösterilebilir. Sabarların hükümdarının ölmesi üzerine hatunun hükümdarlığa geçmesi de bir başka örnek olarak verilebilir. Bahsi geçen hatun, diğer devletler tarafından devleti hakkıyla idare etmesiyle tanınmıştır (Acar, 2019, s. 399).

4.5.3.5. Veliht (Elig- Beğ)

Eski Türk devletlerinde kağanın bir veliaht tayin ettiği görülebilmektedir. Veliht olmak için yalnızca hanedan içinden olmak yetmemekte, annenin de Türk kökenli olması gerekmektedir. Ancak Göktürk Devletinin son zamanlarında ve Uygurlarda annenin Türk olmaması veliahtlığa engel teşkil etmemiş ve bu veliahtların kağan oldukları görülebilmektedir (Arslantaş, 2018, s. 11).

Türk devletlerinde en büyük oğlun her zaman veliaht olacağı kesin değildir. Asya Hunları tarihinde, en büyük oğulun tahta geçmesi, diğer kardeşlerden birinin babasının yerini alması daha az olasıdır. Daha çok "tegin" adı verilen şehzadeler arasında liyakat belirleyici olmuştur (Kafesoğlu, 1998, s. 260). Öte yandan, Tanrının kağana bahsettiği yönetme yetkisinin (kut), hükümdarın diğer oğullarına kan yoluyla intikal etmesi her veliahtın taht üzerinde hak iddia etmesine yol açmıştır. Böylece galip olan taraf belli olana kadar taht mücadelesi devam etmiştir (Arslantaş, 2018, s. 11). Diğer taraftan, veliaht şehzadeler küçük yaşta iseler, amcalarının tahta geçmeleri de töreye uygundur (Kafesoğlu, 1998, s. 262).

4.5.3.6. İkili Teşkilat

“İkili teşkilat” devletin iki merkezden yönetilmesidir. Aslında ülke de tek bir hükümdar vardır (Kurt ve Karabağ, 2018, s. 113). "İkili Teşkilat" adını taşıyan bir düzenin kabulüyle birlikte Türk devlet idaresinde Kağan'a yardımcı olması için "Yabgular" görevlendirilmekteydi. Bununla birlikte devletin çeşitli yerlerinde kağanın çocuklarına görev verilmesi sebebiyle 'Şad' unvanı verilmekteydi. İslam öncesi Türk devletlerinde bulunan bu yapıya ek olarak, kağana yardımcı olmak amacıyla vezirler ve belirli unvanlara sahip başka idareciler de bulunmaktaydı.

Ancak bu teşkilat yapısı toplumda sosyal tabaka oluşturmaktan çok ülke yönetiminin kolaylaştırılması için oluşturulmuş bir düzenlemedir (Tekin, 2020, s. 67).

Eski Türklerde ülkenin iki kısım şeklinde yönetildiği görülmüştür: Doğu-Batı (Asya ve Avrupa Hunları, Tabgaçlar, Göktürkler vb.). Kuzey-Güney (Asya Hunları, Ak Hunlar, Göktürkler vb.), Büyük- Küçük (Bulgarlar, Macarlar, Wu- sunlar), İç-Dış (Oğuzlar, Bulgarlar, Karluklar), Bozok- Üçok (Oğuzlar), Ak Hazar- Kara Hazar, Ak Ogur- Kara Bulgar, Ak Hun- Kara Hun, Ak Kuman- Kara Kuman, Ak Macar- Kara Macar, Ak Kıpçak- Kara Kıpçak, Sarı Türgiş- Kara Türgiş. Bu tip bölgelendirmelerde her zaman bir tarafın üstün olduğu kabul edilmiştir (Kafesoğlu, 1998, s. 261).

4.5.3.7. Ordu (Sü) Teşkilatı

Eski Türkler için ordu, toplumun geri kalanından ayrılamaz bir teşkilattır. Tarih içerisindeki birçok savaşta millet topyekün savaşır, düşmanlarını kovar ve gündelik hayatlarına geri dönerdi. Bu son derece aktif, disiplinli ve cesur olan teşkilatı yenebilmek ancak bu koşullara uyum sağlayabilen başka bir güç tarafından mümkün olabilmekteydi. Eski Türkler askerlerini "Çerig" ya da "Sü" olarak adlandırmaktalardı. "Ordu" ya da "toy", bir ordu karargahı ya da kağanın yaşadığı bir şehir, belki bir saray anlamına gelmekteydi. "Uruş" savaş anlamına gelmekte, "Yağı" ise düşman demektir (Sarıca, 2008, s. 88). İslam öncesi bütün Türk devletlerinde kadın da erkek de asker olarak kabul edilirdi. Askerlik Türklerin günlük rutinlerinden biriydi. Savaş esnasında beyler komutan; halkı da asker idi. Eski Türk devletlerinde askerlik farklı bir meslek grubu değildi. Zira genç yaşlı hemen hemen tüm Türkler savaşçıydı. Bu nedenle askeri devlet anlayışı ortaya çıkmıştır (Tuten, 2018, s. 5).

Eski Türkler ordu teşkilatı içerisinde en büyük askeri birlik olarak "10 bin kişilik" kuvvet bulundurmaktaydı. Bu birlik "tümen" olarak adlandırılmaktaydı. Tümenler de 1000'li 100'lü ve 10'lu şekilde gruplandırılıp, her birinin başına ayrı kumandanlar görevlendirilmişti. Bu şekilde gruplanan bir teşkilatlanmada "Tümenbaşı", "Binbaşı", "Yüzbaşı ve " Onbaşı" diye adlandırılan kumandanlar görev yapmaktaydı. Bu sistem görüldüğü üzere günümüzdeki Türk ordusu yapılanmasına benzerlik göstermektedir. Esasında bu düzenleme, Türk ordu

yapılanmasının temelini oluşturmaktadır. Yukarıda görüldüğü gibi en küçük askeri birim 10 kişilik bir yapılanmada oluşuyordu. Bu teşkilat, 10'un 10 katı 100'lük, 100'ün 10 katı 1000'lik, 1.000'in 10 katı 10.000'lik gruplardan oluşuyordu. Burada bir üst grup bir alt grubun sayı bakımından 10 katı idi (Durmuş, 2020, s. 92).

Kağan, eski Türk devletleri içerisinde ordunun başkumandanı konumundaydı. Kağanın alt kademesi olarak kardeşleri veya oğulları arasından iki küçük kağan ve dört alt kağan (2 Şad ile 2 Yabgu) komuta kademesinde yer alıyordu. Eski Türk ordusu kimi zaman sayı bakımından 100.000 kişiyi aşıyordu. Buna örnek olarak Asya Hun Devleti, 400 bin kişilik ordusuyla Çin Ordusunu Peteng Kalesi önlerinde kuşatması verilebilir. Burada ordunun 40 tümenden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu da siyasi otoritenin kurulduğu dönemlerde dağılık haldeki boyların tek devlet çatısı altında toplandığını göstermektedir. Eski Türk devletlerinde ordu teşkilatı yüksek oranda atlı birliklerden oluşmaktaydı. Bunlar zırhlı süvarilerdi. Kısa mesafe için kullandıkları silahlar kılıç ve kargı, uzun mesafe için kullandıkları silahlar ise ok ve yaydı. Askeri birlikler içinde kimi zaman yaya birlikleri de mevcuttu. Örnek olarak İltiş Kağan'ın ordunun üçte ikisi atlılardan, üçte biri de yayalardan oluşuyordu (Durmuş, 2020, s. 93).

4.5.3.8. Adliye (Könilik) Teşkilatı

Eski Türklerde adaletin uygulanması, devletin işleyişi için gerekli olan en önemli unsur olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple adalet mekanizmasının sorunsuz işlemesine her şeyden daha fazla dikkat edilmiştir. Hükümdar, kamu yararı için adaletin eşit dağılımı ve yönetimi gibi hususlarda birincil yetkili kişiydi. Bir kimse veya bir konuda af çıkarsa, bu büyük ölçüde hükümdarın kendi sorumluluğundaydı. Zira törenin uygulanması bakımından Kağan, en yüksek otoriteydi. Ancak genel ve ülkeyi alakadar eden en önemli meselelerde kurultayı toplama zorunluluğu bulunmaktaydı. Yüksek mahkeme başkanlığına da Kağanın kendisi başkanlık etmekteydi. Attila'ya yönelik suikast girişiminde, suçluların yakalanmasının ardından bu kişileri devlet başkanı olarak sorguya çeken Attila idi. Bununla birlikte, Kağanın her zaman her yerde bulunamamasından dolayı, adliye teşkilatına yerleştirilenlerin buldukları konuma layık olmasına özen gösterilmiştir. Öyle ki, Gök Türk hükümetine mensup olan ünlü vezir Tonyukuk'u Kapgan Kağan görevinden almış ve

Yüksek mahkeme üyesi yapmıştır. Hükümdarın dışında töre hükümlerini uygulayan "yargıcı" denilen görevliler bulunmaktaydı (Kaşağıcı, 2005, s. 97).

Devlet güvenliğiyle ilgili olmayan davalarla il beyleri ilgileniyorlar ve sözü geçen davalarla ilgili hüküm veriyorlardı. Bir nevi istişare niteliğinde olan bu davalara devletin tecrübeli ve ileri gelenleri de katılıyorlardı. Aslında bu ileriki dönemlerde köy yönetiminde karşılaşılan "ihtiyarlar heyeti" ismi verilen kuruma benzetilebilir. İl beylerinin, sorumlu oldukları davalar sebebiyle töreye oldukça hakim olmaları gerekmektedir. Kağanın koyduğu töre devlet içerisindeki beyliklere, hatta devletin tüm kesimlerine kadar uzanmaktaydı. Töre'nin kamu hukuku kapsamındaki düzenleyici işlevleri bakımından birçok hususi ve cezai yaptırımları bulunmaktadır. Eski Türklere suç işlendiği takdirde en ağır şekliyle cezalandırılırdı. Buradaki amaç, suç faaliyetlerini kesinlikle önlemek ve bu tür olayların tekrarının yaşanmamasını sağlamaktı. Cinayetin cezası kesinlikle idamdı. Hayvan kaçakçılığı ve hırsızlık ta yasak olmakla birlikte, bu suçları işleyenler yakalandıkları zaman tez vakitte öldürülür, tüm mallarına el konulur ve aile özgürlükleri kısıtlanırdı. Zina, Türk halkının direndiği en ağır suçlardan biriydi, dolayısıyla cezası idamdı. Ordu ve vatana ihanet, yani devlete ve millete karşı düşmanca düşünce ve eylemlerde bulunmak asla affedilmezdi ve ölümle cezalandırılırdı. Yukarıda sözü edildiği şekilde ağır suç işlemeyenler için on gün hapis cezasına hükmedilirdi. Ceza davalarına hükmedilmesiyle, bir başka deyişle devletin cezaları infaz etmesiyle insanlar arasında herhangi bir çatışma yaşanmamaktaydı (Kaşağıcı, 2005, s. 98).

4.2. Türk Devlet Anlayışını Biçimlendiren Temel Unsurlar

Bozkır kültür çevresinde ortaya çıkan Türk devletlerinin belirlediğimiz altı temel unsuru bulunmaktadır. Bunlar; bağımsızlık (istiklal), devletin kurulduğu coğrafya (ülke), devletin kurucu unsuru olan Türk insanı (halk), devletin yönetiminde esas alınacak hukukî kurallar (töre), Türk cihan hakimiyeti ve kut anlayışıdır.

4.6.1. İstiklal (Oksızlık)

Türklerde istiklâl, Eski Türkçe “oksızlık” sözü ile ifade edilir ve “il”i, yani devleti oluşturan unsurlardan biri olarak kabul edilirdi (Zeren, 2021, s. 64). Türkler egemenlik kavramını "oksızlık" kelimesiyle ifade etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle İstiklal (Oksızlık), devletlerin kendi sınırları içinde kendi özgür iradeleri ile her türlü kararı alma hakkına sahip olmaları demektir. İstiklal, Türk milletinin ve toplumunun ortak hafızası haline gelen vazgeçilmez ve asli bir karakterdir. İstiklal, sadece devlet idarecileri tarafından değil, aynı zamanda bir bütün olarak milletin ortak arzuları olarak kendisini gösterilmesidir. Bu ortak bilinç, tarih sahnesine çıktığımız günden beri Türk bozkırlarında ve toplumlarında her zaman var olmuştur. Bu durumun en büyük delili Türk toplumunun gittikleri her yerde kısa sürede beylikler, hanlıklar, devletler gibi bağımsız siyasi oluşumlar oluşturmaları ve kısa sürede bu siyasi teşkilatlarda başarı elde etmeleridir. Türkler arasında bağımsızlık ve özgürlük fikri Türk bozkır kültüründen kaynaklanmaktadır (Kaya, 2015, s. 8).

Atlı göçebe yaşam tarzı, en üst düzeyde istiklal anlayışının önünü açmıştır. Türkler esir düşeceklerini anladıkları zaman özgür ve bağımsız şekilde hayat yaşayabilecekleri bir coğrafyaya çekilerek gittikleri yerlerde devletler kurmuşlardır. Ancak yerleşik yaşayan topluluklar, yoğun dış baskı veya esaret gibi tehlike anlarında çoğu zaman düşmanlarına boyun eğmişlerdir. Bozkır halkının özgürlüklerini kaybederek insan onurunu feda etmek zorunda kalmadığı bu eylemde at onun en büyük yardımcısı olmuştur. Ayrıca at hızı ve diğer bineklere üstünlüğü sebebiyle, bozkır halkına güven ve hakimiyet ruhu aşılmıştır. Bununla birlikte bozkırın zorlu yaşam koşulları, yaşamak için katlanılması gereken pek çok mücadele gerektirmesi dolayısıyla bozkırlılara iyi bir rehber olmuşlardır. Bu nedenle bozkırlılar için normal kabul edilen konu sürekli hızla savaş seferberliğine dönüşebilen bozkır ekonomisinin hemen her insan için vazgeçilmez hale geldiği mücadele olmuştur. Burada gösterilen özgürlük ve mücadele; özgür kişiler yetiştiren bozkırlı aileden başlayarak sırayla boy, budun, devlet şeklinde şekilde genişlemesiyle istiklal kavramının ortaya çıkışına neden olmuştur (Durmuş, 2008, s. 37).

Eski Türk devletlerinde istiklalin gerekliliği tarihi belgelerde de yer almaktadır. Asya Hunları kurultayında yer alan bir konuşma Çin kaynaklarında şu

şekilde anlatılmıştır: Cesarete hayran olmak ve esareti utanç verici görmek bizim geleneğimizdir. Atalarımız tarafından bize miras kalan devletimizden (istiklal) feragat edemeyiz. Savaşabilecek askerlerimiz hala mevcutken devletimizi savunmak zorundayız." Türkler savaş alanında ölmeyi kendilerine bir şeref saymışlardır. Ayrıca yaşlılıktan veya hastalıktan ölmekten de utanmışlardır. Bu durum Türklerin istiklal anlayışının bir göstergesidir (Kaya, 2015, s. 8).

4.6.2. Ülke (Ülüş)

Ülke, bağımsız olan devletlerin haklarını ve yetkilerini kullanmakta özgür oldukları, belirgin sınırları olan bir toprak parçasıdır. Eski Türkler için "halk" ve "toprak" birbirlerini her bakımdan tamamlayan ve vazgeçilmez sayılan iki unsurdur. "Ülke" kavramı Türk dilinde 'ülüş' olarak ifade edilmiştir. Ayrıca Gök Türk yazıtlarının çeşitli yerlerinde 'kutsal yer ve su' anlamına gelen 'iduk yiri subi' ifadesi yer almaktadır. Bu kavram kutsal toprak ve suyun anlamına gelmektedir. Türkler onları besleyen ve koruyan nehirleri, dağları vb. varlıkları mukaddes saymış ve onları o kadar yüceltmıştır ki, bunları ilâhî kabul etmişlerdir (Kaşağıcı, 2005, s. 20).

Ülke, eski Türklerde hükümdar tarafından şahsi mal olarak değil, daha çok korumakla görevli olunan ata yadigarı şeklinde görülmüştür. Ülkeye her zaman için kutsal gözüyle bakılmış, yalnızca toprak parçası olarak kabul edilmemiştir. Bu anlayışa göre toprak devletin temeli olarak algılanmış, bu kadim ata yadigarının ata ruhları ve koruyucu ruhlar tarafından korunduğuna inanılmıştır. Türk halkı, yalnızca müstakil ve özgürce hayat sürebildiği toprağı vatan olarak kabul etmiştir (Demirel, 2017, s. 7). Böylece bu şekilde ülke ve devlet arasında çok sıkı bir bağ kuruluyordu.

4.6.3. Halk (Kün)

Eski Türk devletlerinde "Halk" sözcüğünün karşılığı olarak "Kün", "Budun" veya "İl" (El) kavramları kullanılmıştır. Zira eski Türkler devleti ve milleti birbirinden ayrı tutmazlardı. Bu nedenle bu kavramlar Türklerin milli hafızasında her zaman aynı olguyu temsil etmiştir. Tonyukuk'un Orhun Abideleri içerisindeki ifadeleri buna uygun bir örnek olmuştur. "İlteriş Kağan ve ben kazanmasaydık "il" de

"millet" de yok olacaktı. O ve ben kazandığımız için "İl" de oldu ve "millet" de oldu" (Kaya, 2015, s. 7).

Boylar birliği anlamına gelen budun, bir bey etrafında aynı dili konuşan ve aynı soydan olan boyların birleşmesiyle oluşmaktadır. Orhun abidelerinde; *"Yukarda Türk Tanrısı Türk Milleti yok olmasın diye! Bir millet olsun diye!"* şeklindeki ifadelerden, Türklerin devletin asıl kurucusu ve sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Türklerde devlet temellerinin güçlü olarak kurulması ve bu temellerin sağlamlaştırılması için bütün Türk boylarının bir araya toplanmasına özen gösterilmiştir (Demirel, 2017, s. 7).

4.6.4. Töre (Törü)

İnsanların karşılıklı ilişkilerini, toplum içerisindeki konumlarını ve haklarını düzenleyen birtakım kurallar vardır. Bu kurallar Türk devlet anlayışını oluşturmuş, devlet ve halk arasındaki ilişkileri düzenlemiş ve töre haline getirmiştir. Ziya Gökalp, töreyi "kanun" olarak tanımlarken, törelerin de hukuk gibi yazılı kaynakların temsili olmadığını açıklamıştır. Töre, hem yazılı olmayan kurallara hem de yazılı kaynaklara atıfta bulunmuştur. Bu nedenle Töre, eski Türklerin atalarından miras kalan bu kuralların birleşmiş hali anlamına gelmektedir. Bu açıdan Ziya Gökalp, "Töre" sözcüğünün "Türk" sözcüğü ile aynı sayılabileceğini belirtmektedir (Tekin, 2019, s. 88). Öte yandan Kafesoğlu, töreyi Türklerin sosyal yaşamını düzenleyen bağlayıcı kurallar olarak tanımlayarak kanun anlamında kullanmıştır (Kafesoğlu, 1998, s. 237).

Tüm bozkır topluluklarında binlerce yıl öncesine dayanan bir töre bulunmaktadır. Bütün Türk hükümdarları da bizzat milletin sosyal yapısında varlığını sürdüren bu törelere uymuşlardır. Bu kanunlar, ataların kendi düşünceleri sonucunda ortaya çıkmış, yüzyıllar boyunca devam etmiş ve birikmiştir. Türk beyleri, devletleri ve milletleri töreye bağlı kaldıkları sürece, Türk toplumunda ve Türk devletinde hayat sorunsuz ve normal bir şekilde devam edecektir. Hükümdardan istenen ise olabildiğince törenin devamlılığını sağlamaktır. Orta Asya'daki göçebe hayatın Türk töresi oluşumunda büyük etkisi olmuştur. Devletin uzun yıllar boyunca ayakta kalabilmesi amacıyla net ve katı yasalara ihtiyacı vardı. Bu kanunların düzen üzerine uygulanmasına Türk töresi denilmiştir. Her zaman

düşmanlarla çevrili yaşayan Türkler, birlik ve beraberlik içerisinde teşkilatçı ve disiplinli olarak yaşamak zorundalardı. Bu nedenle Türk topraklarında düzeni tesis eden töre ön plana çıkmıştır (Tekin, 2019, s. 89).

Orhun Abidelerinde töresi olmayan bir devletin varlığını sürdüremeyeceği ifade edilmiştir. Kurulmuş olan Türk devletleri bu anlayış temelinde kurulmuş ve törelere uygun biçimde yönetilmiştir. Kağan, töreye göre emirlerini, yargıçlar da hükümlerini vermişlerdir. Hükümdar töre kurallarına uymak durumunda olduğu için milletine karşı görevini yapmak ve onlara iyi davranmak durumundaydı. Bu nedenle insanlar doğrudan töre himayesindeydi. Töre, alanına bağlı olarak çok katı ve özel düzenlemeler içermiştir. Cezalar oldukça ağırdı. Ancak töre, Türk toplumunun temeli olduğu için kimse cezalara veya cezaların şiddetine karşı çıkmamıştır. Başından beri herkes törenin her zaman neyin doğru neyin adil olduğunu emrettiği konusunda hemfikirdi. Bu nedenle töre, devletin binlerce yılı aşkın yaşam tecrübelerinden kaynaklanan kurallardır (Tekin, 2019, s. 90).

Törenin anayasa niteliğinde değişmeyen bazı ilkeleri vardır. Kutadgu Bilig’de bunların “Könilik” (adalet), “Uzluk” (iyilik, faydalık), “Tüzlük” (eşitlik) ve “Kişilik” (insanlık, evrensellik) olduğu anlaşılmaktadır. Devletin adil, iyi bir toplumun faydasına olması töreye göre hükümdarın devletin uzun ömürlü olmasının temel kuralıydı. Devlet töreye uydukça ayakta kalır ve uzun ömürlü olurdu. Bu yüzden Türk milleti devlet ve töreye saygı duyar devlet ve töreyi beraber zikrederdi. Türk töresi de adalet anlayışının bir sonucu olarak bütün insanlara eşit uygulanırdı (Balcı, 2018, s. 144)

Orhun Yazıtları içerisinde;

“Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, alta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline kendin hata ettin, kötü hale soktun.” (Thomsen, 1993, s. 95)

şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Türk töresine uyulmaması ya da törenin reddedilmesi, devletin yıkılmasının ve Türk milletinin yok olmasının sebebi olarak görülmekteydi. Töre, devletin temel düzeniydi. Türk töresi, milletin fikirlerine ve tarihine nüfuz etmiş ve Türkleri kendi düzeni içine çekmiştir. Çünkü bir milletin

sadece töreyle var olması mümkün değildi. Bu nedenle millet töreyi bilmeli, kabul etmeli ve uygulamalıydı (Tekin, 2019, s. 91).

4.6.5. Cihan Hâkimiyeti Anlayışı

Hâkimiyetin kaynağının ilahi olması, Türklerde cihan hâkimiyetinin en temel noktasını oluşturmaktadır. Gerek İslam öncesi dönemde gerekse İslami devir içerisinde Türk Devletinin hükümdarı Tanrıdan yetki ve emir almaktaydı. Bu nedenle eski Türk yazıtlarındaki “*Tengri izin verdiği için tahta oturma*” durumu veya Osmanlı padişahlarının sıfatlarından olan “*zillullah-i fi'l- arz*” yani “*Allah'ın yeryüzündeki gölgesi*” ifadesi Türk hâkimiyetinin ilahi sayıldığına ve hükümdarların dünyanın hâkimi olduklarına dair bir kullanımdır (Berber, 2020, s. 224) Eski Türk hükümdarlarının sahip olduğu unvanlar bu anlayışı açıkça göstermektedir. Asya Hunlarının hükümdarı Mete, Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta kendisinden “Hunların büyük imparatoru Şanyü” olarak bahsetmiş ve kendisine “Tanrı Kut” unvanı verilmiştir. Benzer bir kayıt, Avrupa Hun İmparatorluğunun efsane hükümdarı Attila için de geçerlidir. Avrupalıların Atilla'yı "Tanrının kırbağı" veya "Tanrının kılıcı" olarak adlandırdığını belirtmekte fayda var (Göksu, 2018, s. 14).

Bir bozkır hükümdarının asli vazifelerinden biri olarak görülen dünyaya hükmetme ve tüm dünyaya kendi hakimiyetini kabul ettirme ilkesi, İslam öncesi dönemlerden Türk- İslam kültüründe yeni boyutlar kazanma devresine taşınmıştır. Hun İmparatorluğu'ndan bu yana tanık olduğumuz Türk cihan hakimiyeti, tarihin her aşamasında olduğu gibi özenle korunup savunulmaya çalışılmış, bir ideal olarak çok önemli bir konumda yerini almıştır. Hunların döneminde başlayan Türklerin Uzak Doğu'dan Batı Avrupa'ya yayılması da bunun bir sonucu olarak "Kavimler Göçü" olarak bilinen bir olaya yol açmıştır. Bununla birlikte ünlü Çin Seddi'nin inşasına yol açan en büyük etken, Türk insanının ahlak ve geleneklerinin üstünlüğü ile ülkesinin gücüne ve kuvvetine olan koşulsuz inancıdır (Kaşağıcı, 2005, s. 42).

Doğu Gök Türk hükümdarı İşbara Kağan 585 yılında kaleme aldığı "Gökte tek Tanrı olduğu gibi, yeryüzünde de dünyayı idare edecek tek hükümdar olması gerekir" şeklinde ifadesi yer alan mektubu Çin imparatoruna göndermiştir. Batı Gök Türk hükümdarı İstemi Han, o dönemin Bizans İmparatoruna “Manyak” adında bir

elçi göndermiş, ardından da Bizans imparatoru İmparator Justinus ise kendisine Zemarkos adında bir elçi göndermiştir. Kara-şar şehrinin kuzeyindeki yazlık ordugah olan Akdağ yakınlarında Bizans elçisini karşılayan İstemi Han'ın gözlerinden o sırada yaşlar akmaya başlamıştır. Bizans elçisi, hükümdara bunun nedenini sorduğunda, tam olarak şu yanıtı almıştır: "Atalarımızdan işittik ki, Garp İmparatorluğu'nun (Roma-Bizans) elçilerinin gelişi bizim için, cihanı fethedeceğimizin habercisidir." Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, bu gözyaşları saf bir sevincin alametidir ve Türkler arasındaki bu fikir ve inanç, adı geçen devletten önce de daima bulunmaktaydı (Kaşağıcı, 2005, s. 42).

Bu inanç, Kültigin Abidesinin güney kısmına Bilge Kağan tarafından yazılmış olan "Dokuz-Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adam akıllı dinle: doğuda gün doğusuna, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir..." ifadesinde açıkça belirtilmiştir. Bilge Kağanın ifadesinden de anlaşıldığı gibi "doğuda gün doğusundan batıda gün batısına" derken Türklerin ve kendisinin güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar geniş topraklara hükmedeceğini de açıkça belirtmiştir. Zira burada ülkeleri tanımlamak amacıyla sınır kavramına değinmemiştir. Esasında Türk Milletinin sahip olduğu "cihan hakimiyeti" anlayışı her Türk devletinde her zaman belirli değişikliklere uğramış, ancak özünde hep aynı kalmıştır (Kaşağıcı, 2005, s. 43).

4.6.6. Kut Anlayışı

Kut, kavram olarak birçok manaya sahiptir. Şans, baht, uğur, ikbal, saadet, talih, izzet, başarı, bereket, şeref, lütuf, bolluk, iktidar, Tanrı desteği bu anlamlara örnek olarak gösterilebilir (Aksoy, 2018, s. 548). Kut, aynı zamanda devlet kudreti, hakimiyet, mutluluk, manalarını da taşımaktadır. Hakimiyet ile mutluluğun ayırlamayacağını vurgulayan "kut" sözcüğü, siyaset sosyolojisinde "liyakat kazanmak" ve "layık olma erdemi" şeklinde görülmektedir (Göktürk, 2020, s. 1088). Bütün bunların dışında bu sözcük, Tanrı tarafından ilahi bir lütuf olarak bağışlanan siyasi hâkimiyet gücü anlamını da taşımaktadır. İslamiyet öncesi Türk hükümdarlarının pek çoğu "kut" sözcüğünden türeyen "Kutluğ" unvanını kullanmıştır. Bu hükümdarlara Kutluğ Boyla Tarhan, İlteriş Kutluğ Kağan, Bilge Kutluğ Kağan örnek olarak verilebilir. "Kutluğ" unvanının, Tanrının devlet idare

etme yetki ve gücü bahşettiği kağan, manasına geldiği kabul edilmektedir. Kut, Türk Devletlerinde yönetim anlayışının temelini oluşturmuş ve devletten ayrı olduğu düşünülmemiştir. Kut sahibi kişi tarafından temsil edilen devlet ise halkının hakkını gözeten ve onları kaostan uzak tutan bir kurum olarak düşünülmektedir. Bu kurumu töre veya gelenek işletmektedir. Türk Devletlerinde, devletin temsilcisi konumundaki kağanın, töreyi düzgün uyguladığı kadar başarılı olacağına ve Tanrının bahşettiği kutun süreceğine dair bir inanış mevcuttu. Buradaki inanış yönetilenin memnun olmasının yöneteni de memnun edeceğine dayanmaktadır. Anlatılmak istenilen, devlet içerisinde yönetilenler tarafından kağanın onların iyiliğini istediğine dair inanç ne kadar güçlü olursa kağana olan itaat de o kadar güçlü olacaktır (Yıldırım, 2021, s. 328-329).

Tarihi kaynaklar olarak eski Türk Yazıtları, Türklerin İslam öncesi devirlerden günümüze devlet ve halk anlayışını aktaran önemli eserlerdir. Yazıtların ana teması Türk kağanının devlet ve millet olma mücadelesidir. Yazıtlarda Türk hükümdarlarının en dikkat çekici özelliği "seçilmiş kişi" olmalarıdır. Yazıtlar, bilgili ve erdemli hükümdarların ülkeyi iyi yönetecekleri mesajını vermektedir. Kutun siyasi egemenlik olmadığını savunan görüşler de bulunmaktadır. Bu görüş herkesin 'kut' sahibi olabileceğini belirtse de kuta sahip olmak herkesi siyasi iktidar sahibi yapmamaktadır. Kuta sahip olmak, erdeme sahip olmak demektir. Siyasal iktidarın zorunlu koşullarından biri olan kut, 'erdem'e bağlı olduğu için veraset yoluyla başkasına aktarılamaz. Zira 'erdem' kişiseldir ve devredilemez. Kişinin erdemli olup olmaması onda kut olup olmamasına bağlıdır. Kut'a sahip olmak için, her zaman onun için çabalamak gerekmektedir. Bu çabanın, meşruluk kaynaklarına uyma ile başarıya erişeceği muhakkaktır (Anbarlı Bozatay, 2019, s. 61-62).

Eski Türk toplumlarında Kuta sahip olduğuna inanılan kağanın varlığı halkın sadakatini sağlamıştır. Bu sadakatın ise törenin devamlılığının sürdürülebilmesiyle sağlanmıştır. "Töre" kavramı günümüzde hukuk olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram eski Türk toplumlarında yöneticiler dahil olmak üzere yaratılan bütün insanların yapması ve yapmaması gereken kaideleri belirlemektedir. Türk yönetim anlayışının kaleme alınmamış iki temel unsuru kut ve törenin Tanrısal ve sosyal niteliklerinin vurgulandığı ilk yazıtlardan birisi Kül Tigin yazıtıdır (Yıldırım, 2021, s. 329).

“Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.” (Thomsen, 1993, s. 97).

Yukarıda Kül Tigin Yazıtında bulunan bu metin, ilk olarak Kül Tigin’in Tanrının bahşetmesiyle kağan olduğunun ilan edilmesiyle başlamaktadır. Bu anlatım, Kut anlayışının bakış açısını en temel biçimde ortaya koymaktadır. Buradaki en kuvvetli vurgu ise devletin, kağanın Tanrısal bir yetkiye sahip olması sebebiyle kutsal olması düşüncesidir. Yukarıdaki anlatımın ardından ise Tanrının “Kut” bahşetmesiyle halkı yönetmesi amacıyla seçilen Kül Tigin’in yönetilenlerin ihtiyaçlarını karşıladığını yani ekonomik zenginliği temin edip sosyal adaleti sağladığı belirtilmektedir. Kül Tigin yazıtında yer alan ifadeler, Kağanın vazife ve yetkilerinin tanrısal bir sorumluluktan kaynaklandığını göstermektedir (Yıldırım, 2021, s. 330).

“Varlıklı, zengin millet üzerine oturmam. İçte aşsız, dışta donsuz; düşkün, perişan milletin üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı, sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam.” (Thomsen, 1993, s. 98).

Kültigin Yazıtının devamında “*Gece uyumadım, gündüz oturmam*” şeklinde yer alan ifade kağanın şahsi iradesiyle yönetilenlere karşı sorumluluklarını yerine getirme çabası gösterdiği anlaşılmalıdır. Burada eski Türk devletlerinde Kut bahşedilmiş olan kağanın halkına karşı görevleri bulunmaktadır. Türk devlet anlayışında Tanrısal Kut’a ve Tanrısal seçilmişliğe sahip olan kağanlardan hiçbirisi kendini “Tanrı” ya da “Tanrının Oğlu” olarak ilan etmemiştir. Kağanlar kendilerini halkına insanüstü bir konumda göstermeye de çalışmamışlardır. “Kut”, töre tarafından belirtilen kaidelerle sınırlandırılmıştır. Töre, toplumdaki en alt zümreyi de en üstünde bulunan kağanı da yükümlü tutarken töreye uymayan her kim varsa toplum tarafından dışlanmaktaydı. Törenin getirdiği gereklilikleri yerine getirmeyen herkesin yaşam hakkı bile elinden alınırdı. Kağanların töreye uymadıklarında ya da başarısız oldukları durumlarda Kut’u kaybettiğine inanılmaktaydı. Böylesi bir durumda kağan Kut’u kaybetse bile ailesinin sahip olduğu Kut’un devam ettiğine inanılması sebebiyle kağan sülalesinden biri başkaldırarak yeni kağan olabiliyordu (Yıldırım, 2021, s. 331-332).

5. SONUÇ ve ÖNERİLER

5.1. Sonuçlar

Kutadgu Bilig “mutluluk veren bilgi” anlamını taşımaktadır. Yusuf Has Hacib’in bu eseri “devlet”, “adalet”, “kanaat”, “akıl” kavramları temel alınarak yazılmış, yönetimin esasları olan bilginin seviyesi çok önemlidir. “Bir bölge kılıç ile fethedilir fakat kalem ile elde tutulur” sözünde, kalemden anlatılmak istenen bilgidir.

İlk olarak Orta Asya'da tarih arenasına çıkan Türkler, yönetim anlayışlarını çevrelerine ve inançlarına göre düzenlemişlerdir. Bozkırlarda ve zor şartlarda yaşayan Türklerin kişilikleri de yaşamlarıyla paralel biçimde gelişmiştir. Bozkırda yaşam, Türklerin düşünce biçimini, devlet anlayışını ve devletin meydana getirdiği bütün kurumları etkisi altına almıştır. Birçok araştırma, Türk devletinin doğuşunun bozkır yaşamına dayandığını göstermektedir. Nitekim Türklerin ilk teşkilatı bozkırlarda oluşmuştur. Türkler bir yandan geniş bozkırlarda kendilerini ellerinden geldiğince korumuşlar, diğer yandan da hayvanlarını korumak durumunda kalmışlardır. Yazın yaylaklarla, kışın kışlaklarda yaşamak adetleridir. Bu sebeple her mevsim göç etmişlerdir. Oluşan hayat tarzı katı disiplin ve güçlü teşkilatlanmayı gerekli kılmıştır. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden önceki süreçte benimsenen "Kut inancı" gereğince Tanrının verdiği güçle kağanın devleti yönettiği devlet ve millet kutsal sayılmıştır. Yönetim tarzı bu inanç çerçevesinde şekillenmektedir.

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde hükümdarlığın kaynağı Tanrı olarak bilindiğinden yöneticiler kutsal sayılırdı ama insanüstü sayılmazlardı. Bu nedenle Türk hükümdarları, Çin imparatorları gibi, Tanrıların oğulları olarak kutsanmamışlardı. Hükümdarın insan olduğunu hem kendisi hem de halk bilirdi.

İslamiyetten önceki süreçte "il" adı verilen devlet; istiklal, ülke, halk, töre, hakimiyet ve kut unsurlarından oluşan bir sistemdir. Türkler, devletin unsurlarından biri olan toprağa ülke adını vermişler, ülkeyi kutsal saymışlardır. Türklerin ülke

anlayışı eski Türklerden bu yana büyük ölçüde değişmeden varlığını sürdürmüş ve günümüzdeki ülke anlayışının temelini oluşturmuştur. Devletin insan unsuru olan halk, ortak bir maziye ve ortak hedeflere sahip bir insan topluluğudur. Halkı meydana getiren fertler arasındaki dayanışma, halkın varlığı ve bekası için çok önemlidir. Türkler için bağımsızlık, vazgeçilemeyecek toplumsal ve siyasal bir faktördür. Türkler hiçbir zaman bağımsız yaşamadıkları bir ülkeyi vatan olarak görmemiştir. Devlet, kağan tarafından töreye bağlı şekilde idare edilmiştir. Kut inancına göre yönetilen devlette kağan olma hakkı babadan oğula intikal etmektedir. Veraset usulünün uygulanan devlet anlayışında yurt, kağan ve hanedanın malı kabul edilmiştir.

Türk devlet geleneğinde adalet anlayışı ile insana verilen değer, hukukun üstün tutulması, sonsuz mutluluğa erişmek ve refaha kavuşmak için amaç edinilmiştir. Çok uzun yıllar neticesinde Türkler adaletli ve hoşgörülü olmalarıyla tanınmışlardır. Türk devlet anlayışında adalet, en önemli ilkelerdendir.

Türklerin tarih sahnesinde yer aldıkları süreçten itibaren benimsedikleri cihan hâkimiyeti düşüncesi Türk devletlerinin tamamında varlığını göstermiştir. Devletin idaresini kolaylaştırmak için devleti Doğu- Batı veya Kuzey- Güney olmak üzere bölen bir yönetim anlayışı benimsenmiştir.

İslam öncesi Türk devletinin hükümdarı olan Kağan'a ek olarak, toy adında bir devlet meclisi vardır. Ayrıca hükümdarın yanında önemli yetkilere sahip olan eşi Hatun da yönetim üzerinde etkili bir kişidir. Bu durum kadının sosyal statüsü yanında, siyasal statüsünün de üstün konumuna işaret etmektedir. Türklerin devlet ve siyasal uygulamalarının anlaşılmasında önemli rol oynayan kurumlardan biri de devlet meclisi yani toydur. Kağanın uygulamalarını düzenleyen, görev ve yetkilerini belirleyen bu tür organların Türklerdeki her devlette farklı isimler altında faaliyet gösterdiği görülmektedir. Zamanla bu kurumlar siyasal hayatın temel unsurlarından biri olmuştur. Devlet meclisi- toy Türk devlet anlayışında iktidarın istişareye dayandığının da açık bir göstergesidir. Belirtilen istişare, iktidarı sınırlayan bir süreçtir.

Hayat şartları içinde Türklerin her bireyi aynı zamanda asker olarak yetiştirmekte ordu-millet birliği düşüncesini oluşturmaktadır. Teşkilatçılık kabiliyetiyle Türk insanı askeri bakımdan gelişmiş bir savaş stratejisini oturtmuş ve

zamanımızdaki kara askeri eğitiminde kullanılan onlu, yüzlü ve binli sistemi üreterek, onlu grubun başına on başı, yüzlü grubun başına yüzbaşı, binli grubun başına da binbaşı rütbesinde kişileri görevlendirmiştir. Türk devletleri, sadık bir nüfusa, bağımsız bir varlığa, sınırları belirli vataniyle, sınıfsız, eşit sosyal yapısını temel alan adalet sistemiyle, kuvvetli bir bünyeye sahipti. Bunun neticesinde devleti kavi, milleti de huzurlu kılan ortam ortaya çıkmakta ve Türk devletleri hayatını sürdürmekteydi.

5.2. Öneriler

Türk devlet anlayışını geniş açıyla önümüze koyduğumuzda, bugüne dair devlet kadrolarında her bir yöneticinin Siyasetname ve Kutadgu Bilig gibi önemli bir kaynakları okumadan, sindirmeden vasfını yerine getirmesi mümkün değildir. Çalışmamıza dönüp baktığımızda; hükümdar özellikleri dahi, bugün pek çok yöneticinin bünyesine alması zor olan; ancak, tarifinin mümkün olduğu gibi başarıya götüren yol olarak da bilinmesi gerekmektedir. Hükümdarın devleti yönetebilmesi için hükümdar olacak kişinin kendisine Tanrı tarafından kut verilmesinden başka erdemlere sahip olup olmamasına göre karar verilmektedir. Hükümdarın bu erdemler içerisinde en çok dikkat çekenleri ise; kibirli olmamak, harama el uzatmamak, içki içmemek, kumar oynamamak ve inançlarına dikkat etmek gelmektedir. Bu erdemler, Türk devlet anlayışında iktidar olmanın önemli şartlarıdır. Bu demektir ki; inanç ve ahlak esası olmadan, devlet yönetmek ve başarılı olmak mümkün değildir.

Üniversitelerin yönetim ile ilgili tüm bölümlerinde bu bilgiler öğretilmeli, genç yönetici adayları geleceğe bu ilkeler doğrultusunda hazır hale getirilmelidir. Kurumlar göreve yeni başlayan personeline kurslar, seminerler vererek onları Türk siyasal kültürüne özgü çerçeve içinde bilgilendirmelidirler. Zira tecrübe temelinde geleceğe yönelme, yönetim, düşünce ve uygulamamıza olumlu yönde katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, H. (2019). Türk kültür ve devlet geleneğinde kadın. *İnsan Ve İnsan Dergisi*, 6 (21), 395-411.
- Açık, T. (2016). Kutadgu Bilig’de devlet yönetimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 419-438.
- Açıl, O. (2016). İlk Türk devletlerinde kadın algısı ve kadın hakları. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (3), 63-72.
- Ağcaoğlu, A. (2015). *Bir iktidar biçimi olarak devlet kavramı:erken dönem Sovyet sinemasında iktidarın görünümü*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksoy, H. (2018). Eski Türk kültüründe dini anlayışın devlet yönetimine etkisi. *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan* içinde (s. 545-558). Ankara: Gece Kitaplığı Yayınevi.
- Aksu, H. (2020). *İslamiyet öncesi ve sonrası Türk destanlarında rekreasyon faaliyetleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Alodalı, M.F. Usta, S. (2017). Türk yönetim geleneğinde hesap verebilirlik mekanizmaları: Divan-ı Mezalim ve Kamu Denetçiliği Kurumu. *Strategic Public Management Journal*, 3 (6), 168-184.
- Anbarlı Bozatay, Ş. (2019). *Eski Türk devlet anlayışında iktidar ve hâkimiyet*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Anbarlı Bozatay, Ş., ve Demir, K. (2014). Osmanlı adli ve idari sisteminde kadılık: kurumsal bir değerlendirme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (10), 71-89.
- Anbarlı Bozatay, Ş., ve Güler, Y. (2017). Türk siyasal kültürü ve sembol ilişkisi üzerine. *Türk Ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (10), 25-39.
- Anbarlı Bozatay, Ş., ve Güler, Y. (2017). Türk siyasal kültüründe kurt, at ve kartal sembolizmi. *Turan-Sam*, 9 (33), 95-100.
- Arslantaş, E. (2018). İslam öncesi ile ilk Türk-İslam devletlerinde siyasi yapı ve dış ilişkilerin kıyaslanması. *Akademik Bakış Dergisi*, (65), 7-27.
- Artun, E. (2020). Türklerde İslamiyet öncesi inanç sistemleri - öğretiler-dinler. *Tarih Araştırma Çalışmaları Merkezi*. 1-23.

- Ateş, O. (2009). *Katılımcı demokrasi ve e-devlet uygulamalarının Türkiye’de demokratik yönetime etkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ay, H., ve Uçar, Ö. (2015). Devletin gelişim süreci. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 195-206.
- Aydın, E. (2013). Yenisey yazıtlarındaki tek örnekler. *Türkbilig* , 37-49.
- Aytaç, B. (2019). İbn Vâsıl’a göre Eyyübîlerde tahta çıkış yöntemleri (Türk devlet anlayışı çerçevesinde bir değerlendirme). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38 (66), 153-169.
- Aytan, K. (2021). *11 ve 13. yüzyıllar arasında yazılmış Siyasetnamelerde hükümdarın egemenliği ve din, devlet ilişkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bağdatlı, Ö. (2018). Bilgelik ve felsefe ilişkisi. *Kesit Akademi Dergisi*, (16), 280-291.
- Balcı, C. (2018). *Türk devlet töresi*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.
- Baykara, T. (2001). *Türk kültür tarihine bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Bayrakçı, H. H. (2021). *Yönetenlerin Yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bedirhan, Y. (2004). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Bedirhan, Y. (2019). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Berber, O. (2020). *Türklerde devlet anlayışı ve ilk Türk devletleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım .
- Canatan, K. (2014). *İslam siyaset düşüncesi ve Siyasetname geleneği*. İstanbul: Doğu Kitapevi.
- Clauson, G., ve Şahin , F. (2011). Ongin yazıtı. *Bellekten*, 59(2), 27-42.
- Çağatay, N. (1996). Türklerin tarihteki yeri ve millî özellikleri. *Erdem Dergisi*, 8 (23), 503-528.
- Çakırlar, A. (2019). *Türklerde adalet, insan hakları ve hukukun üstünlüğü üzerine*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, 1-19.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

- Çay, A. (2009). *Türk tarihi ve kültürü Türk coğrafyası*. Türkiye Kültür Portalı Projesi. Ankara.
- Çiçek, A. (2018). Orta Asya Türk toplumlarının sosyo-kültürel yapısının genel bir değerlendirilmesi. *Mavi Atlas*, 6 (1), 233- 247.
- Çoban, A. (2020). *Değerler eğitimi bağlamında Türk destan örneklerinde kök değerler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Demirel, D. (2017). Eski Türklerde devlet sisteminin mutlak Monarşik modelden ayrılan yönleri. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (16), 425-450.
- Deveci Bozkuş, Y. (2022). İslamiyet öncesi dönemin Türk kültür ve uygarlığına genel bir bakış. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (1), 335-349.
- Dıngıl, F. (2012). *İslam Öncesi Türk kültüründe kutsallık izafe edilen maddi unsurlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Donuk, A. (1978). *Eski Türklerde devlet ve teşkilâtı*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü.
- Durmuş, E. (2020). Eski Türklerde askeri yapı. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 87-101.
- Durmuş, İ. (2008). Eski Türk devletlerinin oluşumunun temel unsurları. *Gazi Türkiyat*, 1 (2), 25 - 45.
- Durmuş, İ. (2017). Bozkır kültür çevresinde at, göçer-ev ve demir. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 19- 34.
- Durmuş, İ. (2017). Türk adının ortaya çıkışı, anlamı ve yayılışı. *Akademik Bakış*, 10(20), 38.
- Eraslan Salman, E. (2019). *Bozkır kültüründe tekstilin ortaya çıkışı ve kullanım alanları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdoğan, A. (2014). İslamiyet'ten önce Türk devletlerinde meclis anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 39-52.
- Ergün, R. (2014). *Milli ve siyasi bir kimlik: Türk*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eroğlu, T., ve Kılıç, H. (2005). Türk inanışları ve inançlar. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0 (49), 749-770.

- Firdevsi. (2005). *Şehname*, Çev. Necati Lugal. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk medeniyeti tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gökalp, Z. (2005). *Türk töresi*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Gökcan, Ö. (2018). Machiavelli ve Nizamülmülk'te devlet yönetimi: hükümdar (prens) ve Siyasetname üzerine karşılaştırmalı bir analiz. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 25-47.
- Göksu, E. (2018). Türk hâkimiyet anlayışı üzerine. *Düşünce Dünyasında Türkiz Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (58), 12-40.
- Göktürk, İ. (2020). Temel kaynaklardan hareketle Türk devlet geleneğinde meşruluğun dayanakları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 1079- 1099.
- Gözler, K. (2016). *Anayasa hukukuna giriş*. Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Güney, A. (2002). *Türk siyasal kültüründe devlet anlayışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güngör, E. (2020). *Bozkır Türk kültüründe metalin yeri ve önemi (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar)*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güzel, H. C., Çiçek, K., ve Koca, S. (2002). *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Has Hacıp, Y. (1991). *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Heywood, A. (2015). *Siyasetin temel kavramları*. Ankara: Adres Yayınları.
- İlgen, A. (2005). Bozkır göçebelerinde sosyo-ekonomik yapı. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 0 (49), 817- 840.
- Işık, H., ve Gökçe, M. (2016). İpek Yolu'nun sosyal bilgiler derslerinde bir tema olarak kullanılmasının önemi. *Turkish History Education Journal*, 6 (4), 241-262.
- Kafesoğlu, İ. (1993). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kalınmeşe, S. (2021). *İlk Türk Devlet ve topluluklarında adalet ve hukuk anlayışı (Osmanlı devleti'ne kadar)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karakaş, S. (2014). Türk tarihinde bir otorite tipi: Kağan. *Internation Journal Of History*, 6(4), 1-15.

Kaşağıcı, M. (2005). *Osmanlı sultanlarının kullandıkları unvan ve lakapların Türk devlet ve toplum anlayışı ile ilişkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya, F. (2015). *Kutadgu Bilig'e göre liderlik eğitimi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Koca, S. (2002). Eski Türklerde devlet geleneği ve teşkilat, *Türkler*, Cilt 2 (s. 823-844). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Koca, S. (2002). Eski Türklerde sosyal ve ekonomik hayat, *Türkler*, Cilt 3 (s. 15-37). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Koçak, K. (2011). İslamiyet'ten önceki Türk devlet geleneklerine göre tahta çıkma töreni ve yöntemleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 2 (4), 101-117.

Kurt, C., ve Karabağ, Ş. (2018). 9.sınıf öğrencilerinin İslamiyet öncesi Türk tarihine ilişkin kavram algıları: metafor analizi. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, (18), 101-124.

Küçükcaladağlı, G. (2019). *Türk destanlarında armağan kültürünün izleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mahmud, K. (1992). *Divanü Lugat-İt Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mandaloğlu, M. (2013). Eski Türklerde sanayi, ticaret ve maliyenin ekonomik açıdan değerlendirilmesi. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 122-150.

Mandaloğlu, M. (2014). Bozkır türklerinde ekonominin hayvancılık ve tarıma dayalı olarak değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 75-93. DOI: 10.15869/itobiad.12777

Mandaloğlu, M. (2022). Eski Türklerde aile ve evlilik anlayışı. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 481- 498.

Nizamü'l-mülk. (2009). *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Orkun, H. N. (2004). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Ortaylı, İ. (2014). *İmparatorluğun son nefesi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ölmez, M. (2017). Ongin yazıtı, sorunlar ve çözüm önerileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 64(1), 43-86.
- Özkaya, Ö. (2020). Devlet olgusu üzerine bir değerlendirme. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 8(16), 317-352.
- Öztürk, E. (2015). *Türk adının anlamı Türklerin menşei*. Bolu: Urzeni Yayıncılık.
- Pamir, A. (2022). Eski orta-Asya Türk kamu hukuku'nda kağanların görev ve sorumlulukları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 71(1), 321-348.
- Pamir, A. (2022). Eski orta-Asya Türk kamu hukuku'nda kağanların nitelik ve vasıfları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 71(3), 1367-1395.
- Pamir, A. (2022/2). Eski orta-Asya Türk devletlerinde kağan seçme yöntemleri. *Çukurova Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, (2), 144-163.
- Sarıca, B. (2008). Kutadgu Bilig'de komutan ve ordunun nitelikleri. *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(37), 87-105.
- Sarıhan, G. (2019, Ocak). *Orhun yazıtları söz varlığının eski Türkçede anlamsal gelişimi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Eski Türklerde devlet meclisi "Toy" üzerine düşünceler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45), 1-12.
- Suiçmez, Y. (2008). Kaşgarlı Mahmud'a göre Türk kimliği'nin ortaya çıkışı. *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*. Rize: Rize Üniversitesi, 536-554.
- Şahin, H. (2018). Türk adı ve İslamiyet öncesi Türk tarihinin panoraması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(18), 512- 532.
- Şahin, K., ve Türkölmez, O. (2021). *Siyasi düşünce'de devlet ve yönetim*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Şahin, M. (2010). Türklerde mutfak kültürü. *Kümbet Eğitim, Kültür, Sanat, Edebiyat Dergisi*, 24(1), 1-96.
- Şencan, Y. (2017). *İslamiyet öncesi Türk devlet geleneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, G. (2020). *Türk devlet geleneğinde yönetim anlayışı ve teşkilat yapısındaki dönüşümün incelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Tekin, Ş. (2019). Türklerde devlet-kimlik ilişkisi: devlet kimliği. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 78-102.
- Thomsen, W. (1993). *Orhun Yazıtları*. Çev. Vedat Köken. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Topsakal, C. (2018). Orhun yazıtlarının eğitim bilimleri açısından incelenmesi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 296-312.
- Turan, O. (2009). *Türk cihan mefküresi tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turlybek, A., ve Zhumatayeva, D. (2013). Türklerin anayurdu, yayılmaları ve göçleri. *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu* (S. 165-175). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- Uluçay, H., ve Alp, Ş. (2020). Osmanlı kent yönetiminde Kadı. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 329-358.
- Useev, N. (2016). Manas destanında “Bark” kelimesi ve eski Türk mezar geleneği. *Türk Dünyası*, 173-191.
- Yağcı, M. (2015). *Türk kültüründe demir ve demircilik (6. 12. yüzyıllar)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılbrır, S. (2006). *Türk destanlarında inanç ve inanışlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A. (2018). *Türk yönetim geleneğinde siyasetnameler: Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetname eserinin yöneten-yönetilen ilişkileri çerçevesinde incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, E. (2021). Türklerdeki Kut anlayışı ile Mezopotamya'daki kralın kutsallığı inancının karşılaştırılması. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (70), 325-342.
- Yıldırım, K. (2022). Eski Türk devletlerindeki Katun / Hatun üzerine. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, (422), 26- 29.
- Zeren, M. E. (2021). Türklerde istiklâl anlayışı ile devlet ve ordu müziği geleneği kapsamında İstiklâl Marşımız. *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 61-98.

http-1 :

<https://teyit.org/analiz/orhun-anitlarinda-yer-aldigi-iddia-edilen-sozler>
Tarihi: 01.11.2023)

(Erişim

http-2 :

<https://siyasetname.nedir.org/> (Erişim Tarihi: 09.11.2023)

http-3 :

<https://www.pngwing.com/tr/free-png-dkrza> (Erişim Tarihi: 27.10.2023)

http-4 :

https://turkdilidernegi.org.tr/belgeler/TUSATBiTiG1_Turk_Soz_ve_Kultur_Varlikla_rinin_izinde_Inci_Betik.pdf (Erişim Tarihi: 09.11.2023)

